

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 14, Issue: 3, Ağustos 2022

www.historystudies.net

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ DÜŞÜNCE VE KÜLTÜRÜNÜN OLUŞUMUNDA KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNDEN BİR GRUP YAPI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

*Thoughts Upon a Group of Buildings from North-eastern Anatolia in the Formation
of Anatolian Seljuk Period Thought and Culture*

Doç. Dr. Mustafa Kemal Şahin

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

mksahin@adu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 04.06.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 12.08.2022
DOI Number : 10.9737/hist.2021.1097

Atıf – Citation:

Mustafa Kemal Şahin, “Anadolu Selçuklu Dönemi Düşünce ve Kültürünün Oluşumunda Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinden Bir Grup Yapı Üzerine Düşünceler”, *History Studies*, 14/3, Ağustos 2022, s. 635-678.

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ DÜŞÜNCE VE KÜLTÜRÜNÜN OLUŞUMUNDA KUZEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNDEN BİR GRUP YAPI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

**Thoughts Upon a Group of Buildings from North-eastern Anatolia in the Formation of Anatolian
Seljuk Period Thought and Culture**

Doç. Dr. Mustafa Kemal Şahin

Öz

Anadolu Selçuklu Dönemi sanatsal ortamının anlaşılmasında bölgesel etkenlerin belirlenmesi çok önemlidir. Yapıların plan tiplerinin oluşumunda bölgenin toplumsal ve düşünce yapısının göz önüne alınması gereklidir. Genel anlamda Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde; *Kemah- Divriği- Eski Arapkir- Çemişkezek-Harput ve Mazgirt*'te bulunan yapıların öncelikle tipolojik, belirgin özellikleri, benzerlikleri/farklılıkları ile irdelenmesi bölgesel sanatsal ortamın anlaşılması bakımından çok önemlidir. Anadolu dışı ve Selçuklu öncesi kültürel etkilerin Anadolu Selçuklu dönemi sanat anlayışı içerisinde ele alındığı görülmektedir. Ele alınan bölgedeki eserlerin farklı plan tipleri göstermesi konunun ele alınması bakımından önemlidir.

Anadolu Selçuklu Dönemi düşünce ve kültürünün oluşumunda Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, sanatsal uygulamaları ile dikkat çekmektedir. Orta Asya Türk Sanatı, Selçuklu Öncesi Anadolu'sunun yerli Hıristiyan sanatı ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi kültürel ve toplumsal yapı ve düşünce biçiminin, yapıların plan tiplerine ve mimari özelliklerine yansıdığı göstergesi durumundadır. Bölgedeki farklı kültürel değerlerin zenginliği dikkati çekmektedir. Bu durum Türkmen geleneklerinin devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir. Kümbetlerde mumyalama geleneği örneklerinin Kemah ve Harput'ta bulunması bu durumu kanıtlamaktadır. Ek olarak, Anadolu Selçuklu Dönemi öncesi ve devamında Divriği Sitte Melik Kümbeti örneğinde olduğu gibi, Anadolu'da yerli Hıristiyan sanatının kültürel etkilerinin görülmesi konunun bir diğer yanını oluşturmaktadır. Eski Arapkir'deki Caminin, doğu ve batı düzenlenişi yönüyle farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Batı kanadının zaviye özelliği taşıdığı düşüncesine katılmakla birlikte, Cami+

Abstract

It is highly important to determine the regional factors in understanding the artistic environment of the Anatolian Seljuk Period. In the emergence of the architectural planning types, the social construction and mentality of the region should be taken into consideration. Broadly speaking, typologically prominent characteristics, similarities/differences of the buildings extant in *Kemah- Divriği- Eski Arapkir- Çemişkezek- Harput ve Mazgirt*, North-eastern Region of Anatolia, should be evaluated preliminarily in order to comprehend the artistic ambience. It has been noted that out-of-Anatolia and pre-Seljuk cultural impacts are handled within the Anatolian Seljuk Art. The differences in plan types of the buildings under scrutiny offer a significant reason for this research.

During the formation process of the Anatolian Seljuk Period, the North-eastern Region of Anatolia draws attention with its artistic practices. Central Asian Turkish art is the indicator that local Christian Art of Pre-Seljuk Anatolia and cultural and social construction and the way of thinking of the South-eastern Region of Anatolia are reflected in plan types and architectural features of constructions. The richness of different cultural values in the region calls attention, which is important in terms of displaying the continuity of Turkmen traditions. The presence of examples of embalming traditions in tombs in Kemah and Harput proves this case. Furthermore, as it occurs in the example of Divriği Sitte Melik Tombs in the Pre-Anatolian Seljuk Period and afterwards, the presence of cultural impacts of local Christian art in Anatolia creates another aspect of the subject. It seems that the

Zaviye/hanikah yapısıyla birlikte işlevleri yönüyle farklı olan bir yapı örneği ile karşılaşmaktayız. Onar Köyü mezar taşları bölgede Türkmen geleneklerinin devamlılığını göstermektedir. Bununla birlikte Çemişkezek Yelmaniye Camisi/medrese/zaviye birlikteliğinin önemli bir örneğini yansıtmaktadır. Elazığ Harput Ulu Camisi plan özellikleri yönüyle bölgedeki farklı örneklerden birisidir. Tunceli Mazgirt Elti Camisi planı yönüyle farklı ve sorunlu bir durumda olması yanı sıra kümbetin cenazelik katının olmayışı Divriği ilintilerini yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tipoloji, Mimari, Süsleme, Sanatçı, Toplumsal Yapı.

mosque in old Arapkir shows a difference in terms of the eastern and western arrangement. Although we agree with the idea that the western wing has the characteristic of a zawiya, with the mosque+zawiya construction we see a different construction example in terms of its functions. Onar Village tombstones indicate the continuity of Turkmen traditions. In addition, Çemişkezek Yelmaniye Mosque illustrates the combination of mosque+zawiya/hanikaḥ as an important example. Elazığ Harput Ulu Mosque is one of the different examples in the area in terms of plan features. In respect of its plan, Tunceli Mazgirt Elti Mosque is different and problematic. Moreover, the absence of a burial floor represents the relations to Divriği.

Keywords: Typology, Architecture, Ornamentation, Artist, Social Construction.

Giriş

Anadolu Selçuklu Dönemi sanatsal ortamın anlaşılması düşüncesinden hareketle Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde; *Kemah- Divriği- Eski Arapkir- Çemişkezek- Harput ve Malazgirt*'te bulunan yapıların öncelikle tipolojik, belirgin özellikleri, benzerlikleri/farklılıkları ile irdelenmesi gerekmektedir. Daha ayrıntılı çalışmalar yapıldığında, bölgeye özgü bazı uygulamaların öncüsü olması yönünde saptamalar yapılabilmektedir.

Selçuklu dönemi Anadolu'sunda yöreler arasındaki farklı kültürel, düşünsel ve toplumsal farklılıkların irdelenmesi; yapıların tipolojik, motiflerin ikonografik yönlerden irdelenmesinde önem taşımaktadır. Bu durum konunun sanatsal/kültürel bakımdan ele alınması gerekliliğini zorunlu kılmakta ve siyasal/idari yönlerden farklılığını göstermektedir.

Konunun daha iyi ortaya konulabilmesi ve birtakım ilintilerin daha iyi kurulabilmesi için öncelikle bölgenin tarihsel geçmişi, toplumsal ve düşün yaşamı üzerinde durmanın yararlı olacağı düşünülmektedir.

1071 Malazgirt zaferinden sonra Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkikarahisar kentlerine egemen olan Mengücekliler (Mengücekoğulları) (1071-1252) yılları arasında etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Sülalenin kurucusu olan Mengücek Gazi, Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'na katılan komutanlarından birisidir. Beyliğin kuruluşu hakkında fazla bir bilgi bulunmamakta, fakat kuruluş yılları 1071/72 yılları verilmektedir. Alparslan, Malazgirt savaşından sonra, belirtilen şehirleri Mengücek Gazi'ye bağış olarak vermiş ve buraların fethiyle görevlendirilmiştir. Başkent Erzincan olmuş, bazen Kemah'a götürülmüştür. Mengücekliler'in bir de Divriği kolu bulunmaktadır¹. En geniş zamanlarında Erzincan, Gümüşhane, Giresun, Divriği ve Tunceli'nin kuzeyine egemen olmuşlardır².

Mengücek Gazi'nin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte yerine 1118 yılında oğlu İshak geçmiş, 1142 yılında Danişmendliler'in yenilgisi üzerine onlara bağlanmışlar, bunun sonucunda beylik Kemah ve Divriği kolu olmak üzere ikiye ayrılmıştır³. Erzincan- Kemah bölgesi, 625/1228, Divriği kolunun ise 1277 yılında Anadolu Selçuklularının egemenliği altına girmiştir⁴.

¹ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, 3-4.; Ali Kemali, *Erzincan Tarihi, Coğrafi, Toplumsal, Etnoğrafi, İdari, İhsai İnceleme Araştırmaları Tecrübesi*-,2. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992, s.48-62.; Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan Tarihi*, C.1, Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yayınları. s.203-204.; Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C.1, İstanbul, 1983, s.473-474.; H. Dursun Yıldız, "Anadolu Türk Tarihi", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C.3., Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, s.625-636.; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s.1-14.; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, 3.Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993, s.55.; Ali Sevim- Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi (Fetih-Selçuklu ve Beylikler Dönemi)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.211-212.

² Sümer, *Sel. Dev. Doğ. Ana... I.*; Öztuna, a.g.e, s.473.; Şahin, *Erzincan...* s.203-245.; Turan, *Doğu Ana. Türk. Dev....*, s.55-56.; Yıldız, a.g.m, s.625, 626.; Sevim-Yücel, a.g.e, s.211-212.; Ali Kemali, a.g.e, s.37, 48-49.; Sümer, "Mengücekliler" mad., *İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1970, s.713-718.; Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971, s.32.

³ Sevim-Yücel, a.g.e, s.212.; , Turan, *Selç. Zam. Türkiye...* s.60-64.; Miroğlu, a.g.e, s.4.; Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da...*1971, s.27, 43, 68.; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları., Ankara, 1993, s.275. Yöneticileri ise; 1072-1118 Mengücek (Ahmed) (?) Gazi, 1118-1142 İshak, Erzincan/Kemah Kolu; 1142 I. Davud Şah, 1162 Fahreddin Behram Şah, 1228 Alaeddin II. Davud Şah; Divriği Kolu; 1142 I. Süleyman Şah, 1142 II. Seyfeddin Şahın Şah, 1147 II. Süleyman Şah, 1228 Hüsameddin Ahmed Şah, 1252 El Müeyyed Melik Şah, Yıldız, a. g.m, s.692.

⁴ Turan, *Selç. Zam. Türkiye...* s.351-357.; Turan, *Doğu Ana. Türk Dev....*, s.64-66.

Anadolu'nun fethini izleyen yıllarda Güneydoğu Anadolu'da kurulan Artuklu beyliği, adını Selçuklu komutanlarından Eksükoğlu Artuk'tan almıştır⁵. Artuklular'ın; Hasankeyf (Hısnı-keyfa), (Sokmaniyye), Mardin (İlgaziyye) ve Harput'ta olmak üzere üç kol halinde hüküm sürdükleri belirtilmektedir⁶.

Artuklular'ın tarihi, uzun bir süre egemen oldukları dört merkez; Hasankevf (Hısn-ı Kevfa/Kavakale) Artukluları (1101-1231), Harput 1185-1233, Amid (Diyarbakır) 1183-1232 ve 1302-1394 ve Mardin 1108-1408'de incelenmekte⁷, Artukoğulları'nın Artukoğlu Muineddin Sokman (Sökmen) tarafından kurulduğunda farklı öneriler bulunuyor⁸. 1231 yılında Eyyubiler Artuklular'ın bu şubesine son vermişler, 1241 yılında ise Amid kaybedilmiştir⁹

Mardin kolu Artukoğlu Necmeddin İlgazi tarafından Mardin'de 1108 (bazı yayınlarda 1106 geçmekle birlikte) yılında kurulmuştur. 1401 yılında Timur Mardin'e gelmiştir¹⁰. Sultan İsa zamanında da Timur'la ve Karakoyunlular'la mücadeleler sürmüş, 1409 yılında Melik El Salih Şihabeddin Ahmed Karakoyunlular'a Mardin'i teslim etmiştir¹¹. Bundan sonra da Artuklu egemenliği sona ermiştir.

⁵ O. Turan, "Artuk" ya da "Artuklular" adının sürekli "Ortok", "Urtuk", "Artak" şeklinde gösterilirken hanedanının da "Ortokides", "Urtokides" şeklinde hatalı olarak gösterildiğini belirtmektedir. Turan, *Doğu Ana. Türk. Dev...*1993, s.133, 1.dpn.

⁶ Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları. İstanbul, 1978, s.4-5.; Nurettin Ardıçoğlu, "Harput Tarihi ve Abideler", *Altan Elazığ Halkevi Dergisi*, Yıl: 3-4. S.44-47, 1937 (?), 16-18.; N. Erdem, "Harput Tarihi'ne Bir Bakış", *Altan Elazığ Halkevi Dergisi*, Yıl:1937, S.39-42, 1937 (?),s.8-11.8.; Turan, *Doğu Ana. Türk Dev...* s.133.; Öztuna, a.g.e, s.474-479.; Yıldız, a.g.m, s.642. Artuk Bey Sultan Alparslan'ın hizmetinde bulunmuş, Malazgirt savaşıma katılmıştır. Alparslan Artuk Bey'i Orta Anadolu'da Kızılırmak ve Yeşilırmak havzalarının fethiyle görevlendirmiş, Melikşah ile kardeşi Kavurt arasında çıkan anlaşmazlıkta Kavurt isyanını bastırmakta önemli rol oynamış, Melikşah bu hizmetlerinden dolayı Artuk Bey'e 1076'da Hilvan'ı bağış olarak vermiştir. Melikşah'ın Mervanoğulları yönetiminde bulunan Diyarbakır bölgesini ele geçirmek için gönderdiği orduda Artuk Bey'inde bulunduğu belirtilmektedir. Ali Sevim, *Surive Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.52.; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Aşin. Atsız. Artuk ve Aksungur)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990., s.61.; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar)*, C.1, Ankara: Neyir Matbaası, Ankara, 1987, s.239-241. Artuk Bey 1084 yılında ordu komutanı Fehreddin ile çıkan anlaşmazlık sonucunda Suriye Selçuklu sultanı Tutuş'un hizmetine girmiş, Tutuş'ta O'na1086 yılında Kudüs ve çevresini bağış olarak vermiştir. Suruç, 1094'te Mardin 1108'de, Halep 1117'de Artuk oğulları tarafından alınmıştır. Artuk Bey'in ölüm tarihi konusunda çelişkiler bulunmaktadır. H.D. Yıldız, ve O. Turan, ölüm tarihi olarak 1091 yılını verirken, Yıldız, a.g.m, s.642.; Turan, *Doğu Ana. Türk Dev...* s.135., A. Sevim, ve Y. Yücel, 1104, İbnü'l Ezrak 1112 yıllarını veriyorlar. Sevim- Yücel, a.g.e, s.213.; Sevim, *Surive Filistin...* 1989, s.52-56.; Ali Sevim, *Azimi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara,1988, 25-26.; Steve Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C.1, Çev. F. İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, 161.; İbnü'l Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum, 1992, 99.; Turan, *Doğu Ana. Türk Dev...*1993, 135.

⁷ İbnü'l Ezrak, a.g.e, 188.; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1981, 201.; Yıldız, a.g.m, 642.; Oluş Arık, "Hasankeyf Kurtarılmadı", *Sanat Dergisi*, S.2, Kültür Bakanlığı Yay., Şubat, 1993, s.17.; Hüseyin Yurttaş, *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri-I*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1991, s.15.; Öztuna, a.g.e, s.474.; Süleyman Savcı, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Yay., Diyarbakır, 1956, s.27.

⁸ C. Alptekin, A. Altun, O. Turan, A. Sevim, - Y. Yücel, İbnü'l Ezrak, A. Zeki Velidi Togan, H.D Yıldız, O. Arık, ve H. Yurttaş birleşirken, Y. Öztuna, ve S. Savcı, yıl olarak 1095-1096 ve 1098'i veriyorlar. Coşkun Akptekin, "Artuklular" mad., *İslam Ansiklopedisi*, C.3, ; İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1993, s.415.; s.415.; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri...* s.4.; Turan, *Doğu Ana. Türk Dev...* 139.; .Sevim-Yücel, a.g.e, s.213.

⁹ Öztuna, a.g.e, s.477.; İbnü'l Ezrak, a.g.e, s.188-189.

¹⁰ Yücel, a.g.e, s.113-115.; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri...* s.20.; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.26.

¹¹ Faruk Sümer, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar)*, C.1, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s.79.

Harput Kolu¹² Artukoğulları beyliğinin kurucusu Hasankeyf Artuklu emirlerinden Karaarslan oğlu İmadeddin Ebubekir tarafından 1185 yılında kurulmuştur. Ebubekir'in ölümü üzerine (1204) yerine oğlu Nizameddin İbrahim geçmiş, Harzemşah Celaledin ve Moğollar'ın egemenliğine girmişler, 1234 yılında I. Alaeddin Keykubad tarafından kaldırılmışlardır¹³.

1071 yılından önce Anadolu'ya küçük gruplar halinde girişler olmakla birlikte¹⁴, Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde Anadolu'da kimlerin yaşadıkları ve beklentilerinin neler olduğu sorularına yanıt vermek sanırım yerinde olacaktır. Anadolu'da Selçuklulardan önce farklı kültüre, inanca sahip olan insanlar yaşamışlar ve yaşıyorlardı. Günümüze gelen yapıtlar bunların kanıtlayıcılarıdır. Bu nedenle etki ve etkilenme olayı yadsınamaz olarak ortaya çıkmaktadır. Her alanda olduğu gibi sanatsal alanda da böyledir. Anadolu'da Selçuklu dönemini incelerken ya da Anadolu'daki başka bir uygarlığı incelerken sanıyorum Selçuklu öncesi Anadolu'sunun kültürel birikimini göz önünde tutmalıyız. Anadolu'da Selçuklu döneminin toplumsal ve kültürel yapısının, değişkenliğini ya da farklılığını düşündürmektedir. Bu da doğal olarak sanatsal anlayışa yansımıştır. Selçuklu Anadolu'sunda görülen değişikliğin nedenlerini toplumsal yaşamda, kültürel yapıda, ekonomik durumda ve en önemlisi devletin siyasal yapısında aramak gerekmektedir. Bunları belirlemeden farklılıkları açıklayamayız. Farklılıkların oluşumunda büyük ölçüde hoşgörülü bir toplumsal yaşayışın, varlığının ekonomik yaşamdaki rolü olmuştur.

Bölgenin Kültürel ve Toplumsal Yapısı

Anadolu Selçuklu Dönemi düşünce ve kültürünün oluşumunda Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi sanatsal uygulamaları ile dikkati çekmektedir. Orta Asya Türk Sanatı, Selçuklu Öncesi Anadolu'sunun yerli Hıristiyan sanatı ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi kültürel ve toplumsal yapı ve düşünce biçiminin, yapıların plan tiplerine ve mimari özelliklerine yansıdığına göstergesi durumundadır. Bölgedeki farklı kültürel değerlerin zenginliği dikkati çekmekle birlikte¹⁵ oluşan birliktelik düşüncesi bu bağlamda önemlidir. Kayı, Dodurga, Avşar, Beydili, Kargın, Bayındır, Çetmi, Salur, Eymir, Yüreğir, Yıva/Yuva¹⁶...gibi Oğuz/Türkmen boylarının adlarının bölgede

¹² N. Erdem, "Harput" sözcüğünün "Hayrûlbüyüt, Hırbit ve Karput-Taşkale" sözcüklerinden oluştuğunu, M. Ali Ünal'da "Harput" sözcüğünün Ermenice'den geldiği, "Bert" hecesinin "hisar" anlamında olduğu, "Har"ın da "taş-kaya" demek olduğu fikrinin aksine; "Harput" adının Urartu ve Hurriler'e dayandığını, "Harput" veya "Harbert" şeklindeki yazılışın son hecesi olan "pert" veya "bert" ekinin Urartu dilinde şehir anlamına gelen "gert" ekinin bir değişimi olduğunu belirtmektedir. İbni Bibi'de ise "Hartpert" şeklinde geçiyor. Erdem, a.g.m, 1937, s.8.; M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.18,19.

¹³ Erdem, a.g.m, s.8.; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri...* s.5,6.; Ünal, *XVI. Yüz. Harput...* s.18,19.; İbni Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi. (İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknanesinden)*, M. Nuri Gençosman, Notlar ekleyen F. Uzluk, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941, s.109.; Yıldız, a.g.m, s.644.; Sevim- Yücel, a.g.e, s.214-215.; Öztuna, a.g.e, s.478-479.; Rifat Gökçen, *Elazığ ve Doğu Anadolu Bölgesi*, Özyürek Yay., İstanbul, 1992, s.59.; İbrahim Artuk, "Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hısnkeyfa'nın İlhakı ile ilgili iki Sikkesi", *Ord. Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu, Yay., Ankara, 1988, s.417.; Sevim- Yücel, a.g.e, s.167.

¹⁴ Doğan Kuban, "Ortaçağ Anadolu- Türk Sanatı Kavramı Üzerine " *Malazgirt Armağanı*, Ankara, 1972, s.382-395.; Cl. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, 3.Basım, e Yay., İstanbul, 1994.; Faruk Sümer, *Sel. Dev. Doğu Ana...* s. 567-594.; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul, 1992, s.1-28.

¹⁵ Zekiye Tamer Gencer, "Çok Kültürlü Toplumlarda İletişim: Divriği Örneği", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, S.1, Mart 2011, s.186-205. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/e-gifder/issue/7474/98422>

¹⁶ Kayı; Erzincan/Kemah, Refahiye, Sivas/Suşehri-Akıncılar, *Dodurga*; Sivas/Zara, *Avşar*; Erzincan/Refahiye-Avşar özü, *Kınık*; Sivas/Zara, Beydili; Sivas/Hafik, Malatya/Arguvan, Kargın; Sivas/Koyulhisar, Yıldızeli- Çırgır, Malatya/Yazlıhan-Dede Kargın, Bayındır; Sivas/Kangal-Kavaklı, *Çetmi*; Sivas/Gedikpaşa, Salur; Erzincan/Refahiye-Akarsu, *Eymir*; Malatya/Arapkir- Arguvan, *Yüreğir*; Sivas/Şarkışla- Büyük Yüreğil- Küçük Yüreğil. *Yuva/Yıva*; Sivas/Saray, Divriği-Sincan, Gürün-Konakpınar, Faruk Sümer, *Tarihi -Boy Teşkilatı- Destanlar Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı., İstanbul, 1999.; İsmail Uçakçı, *Çorum-Yozgat- Kırşehir-Kırıkkale- Çankı Yöresi'nde OĞUZ BOYLARI Aşiret- Oymak- Cemaatler*, Blgeoğuz Yay., Ankara, 2013.; İsmail Uçakçı, *Sivas- Kayseri- Niğde- Aksaray- Nevşehir Yöresi OĞUZ BOYLARI II Aşiret- Oymak- Cemaatler*, Bilgeoğuz Yay., İstanbul, 2013.; İsmail Uçakçı, *Oğuz Boyları Aşiret- Oymak- Cemaatler-II ÜÇOKLAR*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2015.; Yusuf Halaçoğlu, *Türkiye'nin Derin Kökleri Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, 4. Baskı, Babıalı Kültür Yay., İstanbul, 2017, s.85-105.

görülmesi Türkmen geleneklerinin devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir. Kümbetlerde mumyalama geleneğinin örneklerinin Kemah ve Harput'ta olması bunun kanıtlayıcısı durumundadır. Bölgede kümbet/türbe geleneğinin Kemaliye Ocak Köyü Hıdır Abdal Sultan Türbesi (675/1276-1277, 1295/1879 onarım)¹⁷ önemli örneklerdendir. Diğer yandan özellikle Tunceli¹⁸ ve Erzincan¹⁹ çevresinde Koç ve At şeklinde mezar taşları ile konu dışı olmakla birlikte Kemaliye Dilli Vadisi Kaya Üstü Resimleri/Petroglifleri²⁰ Orta Asya kültürel geleneklerinin devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir. Diğer yandan Selçuklu Öncesi ve devamında Tercan Mama Hatun Kümbeti ve Divriği Sitte Melik Kümbeti örneğinde olduğu gibi Anadolu'da yerli Hıristiyan sanatının kültürel etkilerinin görülmesi de konunun bir diğer yanını oluşturuyor²¹.

Katalog

Erzincan/Kemah-Melik Gazi (Mengücek Gazi- Selçuk Şah) Kümbeti

Melik Gazi/Mengücek Gazi²² Selçuk Şah Kümbeti adıyla anılan yapının kime ait olduğu sorunu bulunmaktadır. Kemah İlçesi girişinde, Karasu Nehrinin kenarında, yolun sağında mezarlık alanı içerisinde (Resim:1). Batısında zaviyesi, kuzeydoğusunda da Sancaktar

¹⁷ Mehmet Şimşek, *Hıdır Abdal Sultan Ocağı*, Anadolu Mat., İstanbul, 1993, s.153-156.

¹⁸ Ertuğrul Danık, *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1993.; Ali Kaya, *Başlangıçtan Günümüze Dersim Tarihi*, Can yay., İstanbul, 1999, s.374-377.; Mustafa Aksoy, "Tarih Sosyolojisi Bağlamında Mazgirt- Tunceli Araştırmaları", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C.69, S.410, Mart 2021, s.16-21, Mustafa Aksoy, "Tarih Sosyolojisi Bağlamında Nazmiye- Tunceli Araştırmaları", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C.69, S.412, Mart 2021, s.28-31. https://www.academia.edu/48993585/Tarih_Sosyolojisi; Tahir Erdoğan Şahin- Gülay Sarıçimen, "Erzincan ve Çevresi Araştırmaları-I", *AKRA Kültür ve Sanat Dergisi*, C.9, S.23, 2021, s.9-38 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akrajournal/issue/59258/834519>.

¹⁹ Halit Çal, "Erzincan Çayırılı Mezarlarında Kuş Motifi", 220-239, <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=89&Sayfa=217>.

²⁰ Osman Mert, "Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar/ Traces of Ancient Turkish in The Kemaliye: Petroglyphs and Tamgas in The Dilli Vallery", Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.34, Erzurum, 2007, s.233-254. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33091>

²¹ O. Cezmi Tuncer, "Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkiler Üzerine Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, S.IX, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, s.239-270.; Mustafa Kemal Şahin, "Tercan- Mama Hatun Külliyesi'ndeki Taşçı İşaretleri", *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı -Sanat Yazıları-*, Ed. Mustafa Denктаş-Yıldırım Özbek, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri, 2001, s.509-536.

²² Bazı çalışmalarda "Mengücek Gazi", "Melik Mengücek" olarak geçiyor. Daha doğrusu ilk melik olarak belirtiliyor ve türbesi de "Melik Gazi", "Mengücek Gazi", "Sultan Melek" adıyla tanılıyor. Fahreddin Behramşah zamanında özellikle Erzincan, kültürel ve ticari yönden gelişmiş bir durumda idi. Mengücekli parasının ilk kez bu sırada basıldığı belirtilmektedir. 1228 yılında Alaeddin Keykubad harekete geçmiş, Kemah ve Erzincan'ı almak suretiyle bu beyliğe son vermiştir. Divriği kolunun ne zaman ortadan kaldırıldığı belli olmamakla birlikte 1277 yılı verilmektedir. Yılmaz Öztuna, ise en son tarihi 1252 olarak vermektedir. Fakat bu diğer tarihlerle uyumuyor. Faruk Sümer, " Mengücekli" mad., *İslam Ansiklopedisi*, C.7, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1970, s.713-718. Duran Aydın, *Kemah'taki Selçuklu Dönemi Türbeleri*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Öğrenci Tezi, Erzurum, 1985, s.20-23.; Hüseyin Türk, "Sultan Melek Türbesi ile İlgili Adet ve İnanmaların İncelenmesi", *Türk Hak Kültürü Araştırmaları -Yunus Emre Özel Sayısı-*, 1991/1, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yay., 144, Ankara, 1991, s.115, 127.; Öztuna, a.g.e, s.474.

Bu gibi ifadeleri de ihtiyatla karşılamak gerekiyor. Çünkü hangi "Melik"in ve hangi "Mengücek'in kastedildiği belli olmuyor. Nitekim, konu dışı olmakla birlikte belirtmek gerekirse; Kemah'taki Melik Gazi Kümbeti'nin yanında bulunan zaviyesinden "Fahreddin Behramşah Türbesi" diye söz edilmektedir. Şahin, *Erzincan Tarihi...* s.222, 255.; (Kesin olmadığını belirtiyor.) Süleyman Öztürk, *Erzincan İli Yakın Çevre İncelemesi*, Kemah, Dünya Kitabevi, 1977, s.47; Ömür Bakırer, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yay., Ankara, 1981, s.242.; Ali Kemali, 1992, 210. Oysa, Fahreddin Behramşah'ın Erzincan il merkezine bağlı Ulalar Köyü'nde de bir kümbetin bulunduğu belirtiliyor. Şahin, 1985, 222, 254-255.; Yıldız, a.g.e, s.625.; Sümer, *Selç. Dev. Doğu Ana. Türk...* s.7.; Yaklaşık olarak Kemah'ta hüküm süren beş Meliğin türbelerinin de Melik Gazi Kümbeti yanında ya da yakınlarında olabileceği düşüncesi uyanıyor. Melik Gazi kümbetinin kuzeyinde sekizgen bir anonim kümbet daha yer alıyor.

Kümbeti buluyor. Vakfiyesi²³nde 587/1191 yılı geçmesine²⁴ karşın kesin yapım yılı bilinmemekle birlikte genellikle XII. yüzyılın sonu-XIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihleniyor²⁵. İçten ve dıştan sekizgen biçimli alt kat/cenazelik/mumyalık katı üzerine, içten dairesel dıştan sekizgen biçimli alanın üzeri külahla örtülüdür (Çizim:1,2 Resim:1-3). Alt katta taş, gövde kısmında tuğla yapım malzemesi yapıyı daha önemli duruma getirmektedir. Taçkapının bulunduğu yüze bitişik kuzeydoğu cephesi üzerinde, dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış ve kesme tuğladan küfi olarak düzenlenmiş yazıtta “Amel-i Ömer Bin İbrahim el-Taberi”²⁶ biçiminde bir sanatçı adı bulunuyor (Resim:4). Ancak Ali Kemali bu yazıtın altında, “mimar İbn-i Say Şeyhü’l Meşayih Sehmüddin Sevre” biçiminde bir bölümle yazıtı tamamlıyor²⁷. Mengücek Gazi Kümbeti adı konusunda “Melik Müeyyed Selçuk Şah, Fahreddin Behramşah oğlu”²⁸ yaptıran kişi olarak kabul edilmesi tartışmaları da birlikte getiriyor. Cenazelik/mumyalık katının üst örtüsünün çokgen bir ayak üzerine oturması ve günümüzde mumya bulunması yapıyı farklı ve önemli duruma getirmektedir (Resim:5).

Erzincan/Kemah- Melik Gazi (Mengücek Gazi/Selçuk Şah) Zaviyesi / Behramşah Türbesi

Kemah girişinde Karasu nehrinin kuzey yakasında Mengücek Gazi Kümbetinin yaklaşık 6-7 m. batısındadır (Resim:1). Kesin yapım yılı bilinmemekle birlikte, XII. Yüzyılın sonu-XIII. yüzyılın başları²⁹ öneriliyor. Dıştan 8.03x 14.05 m. boyutlarında dikdörtgen planlı, iki bölümlü olarak düzenlenmiş, içten kubbe dıştan külahla örtülüdür (Çizim:3 Resim:6). Kuzey ve güney yönlerinde birer giriş bölümü bulunmakta, Kuzey yönündeki giriş bölümünün dışında yapımda tümüyle kesme taş kullanılmış, kuzey yönündeki girişin söve kısımlarında eşik düzeyinden üç sıra yukarıya kadar taş, sonrasında tuğla yer almaktadır. Kemer kısmının üzerindeki dikdörtgen alanda sekizgen yıldız çevresinde oluşturulan geometrik bezemelerden üçü yerleştirilmiştir. Bunun üzerinde bozuk durumda yazıt yer almakta, giriş yüzeyinin en dış çerçevesi, geometrik bezemelerin oluşturduğu düzenlemeye sahiptir. Ali Kemali, yazıtta, “Şelçuk Şah Bin Behramşah” yazdığı belirtilmektedir³⁰ (Resim:7). İçten 5.08x 5.08 m. kare bir plana sahip olan yapının, toprak zemin döşemesinden başlayan ve 5.60 m. yüksekliğe varan pahlarla, gövde sekizgene dönüştürülmüştür. Köşe pahlarının içine, dört sıralı mukarnas dizisi yerleştirilmiş, sekizgen kasnağın köşelerine mukarnaslı birer taş daha konmak suretiyle daireye geçiş yumuşatılmış, üzerini sekiz dilimli basık bir kubbe örtmektedir³¹.

²³ Ali Kemali, a.g.e, s.209.; Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1996, s.51.; Hamza Gündoğdu- Ahmet Ali Bayhan- Ali Murat Aktetur- Sibel Tıgıcı- Muhammed Arslan, *Kültür Varlıkları ile Kemah*, Kariyer Mat., Ankara, (Basım yılı bulunmuyor), (2009), 77, 78.

²⁴ O. Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri –Beylikler ve Osmanlı Dönemi-*, C.2, Güven Matbaası, Ankara, 1991, s.108.; Muhammet Lütfü Kındığılı, “Kemah Mezar Anıtları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.23 Özel Sayı), Erzurum, 2019, s.2179.

²⁵ Rahmi Hüseyin Ünal, “Monuments Salguqides De Kemah (Anatolie Orientale)”, *Exrait de la Revue des Etudes Islamiques*, Annee 1967, Paris, 1968, 161.; Tuncer, *Anadolu Kümbetleri –Beylikler...* s.107-111.; s.46-53.; Hamza Gündoğdu- vd. a.g.e, s.70-79.; Kındığılı, a.g.m, s.2178-2182. Ali Kemali, a.g.e, s.207-210. Şahin, *Erzincan Tarihi ...* s.257-260.

²⁶ Zafer Bayburtluoğlu, *Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum, 1993, s.268-269.

²⁷ Bayburtluoğlu, *Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yapı...*s.268

²⁸ Bayburtluoğlu, *Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yapı...*s.268.

²⁹ Rahmi Hüseyin Ünal, “Monuments Salguqides De Kemah...s. 164.; Tuncer, *Anadolu Kümbetleri –Beylikler...* s.114.; Önkal, a.g.e, 346.; Gündoğdu vd. a.g.e, s.79.; Kındığılı, a.g.m, s.2171.

³⁰ Ali Kemali, a.g.e, s.201. O. Cezmi Tuncer, Hakkı Önkal ve M. Lütfü Kındığılı Ali Kemali’nin ifadelerine katılmakla birlikte Hakkı Önkal, “Selçuk Şah Bin Behramşah” şeklinde okunmasının şüpheli olduğunu görüşündedir. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri –Beylikler...* s.112.; Önkal, a.g.e, s.346.; Kındığılı, a.g.m, s.2171.

³¹ Gündoğdu-vd., a.g.e, s.79-81.

Melik Gazi (Mengücek Gazi) Kümbetinin batı yanında bulunan yapı, “Melik Gazi Zaviyesi” ve “Behram Şah Türbesi” şeklinde konuyla ilgili çalışmalarda anılmaktadır³². Erzincan/Merkez-Ulular köyünde Behramşah’a ait bir kümbetin varlığının belirlenmesi, Kemah’taki yapıyı sorunlu duruma getiriyor. Sancaktar, Melik Gazi Kümbeti ile birlikte üç yapı grubundan oluşması başka yapılarında bu alanda olabileceğini düşüncesini akla getiriyor. Melik Gazi Kümbeti ile tuğla bezemeleri arasındaki benzerlik her iki yapının aynı süreçte yapıldığının kanıtını oluşturuyor. Ayrıca kümbette Taberli İbrahim oğlu Ömer adındaki sanatçının varlığı, Anadolu dışı ilintileri de gündeme getiriyor. Tuğla ile taşın birlikte yapım malzemesi olarak kullanımı yine İran+Anadolu sanatsal etkilerinin birlikteliğini, yapının geçiş süreci içerisinde (genelde XII. yüzyılın sonu- XIII. yüzyılın başı) değerlendirilebilecek yapılarla (Niksar Kırkızlar Kümbeti, Aksaray Selime Köyü Kümbeti, Kayseri Pınarbaşı Melik Gazi Kümbeti...) birlikte değerlendirilmeyi zorunlu kılıyor.

Yapı zaviye geleneği yönüyle ele alınırsa Kemah- Eski Arapkir ve Çemişkezek arasında kültürel, toplumsal yönden ilintilerini kurabilmek mümkün görünmektedir.

Eski Erzincan’da hakkında az bilgiye sahip olduğumuz Anonim (Kaledibi) Kümbet (XIII. yüzyılın sonları- XIV. yüzyılın başları) örneğinde cenazelik katının olması³³, (Çizim:4,5 Resim:8) Erzincan ve Kemah ile aynı kültürel/sanatsal geleneklerinin birlikteliğini, Divriği geleneğinden ise ayrılığını yansıtmaktadır.

Saptamalar/Yorumlamalar

Anadolu’da az sayıda örneğini gördüğümüz³⁴ içten ve dıştan sekizgen ve tek bir ayağa oturan cenazelik katı, dıştan sekizgen içten dairesel planlı gövde uygulaması yönüyle dikkati çeken yapıda, yapımda cenazelik katında taş, gövde kısmının tuğlanın kullanılması dikkati çekiyor. Bu yönüyle Anadolu’ya özgü taş ve İran’a özgü tuğlanın, iki yapım geleneğinin bir arada görülmesi önemlidir. Diğer yandan sanatçısının Taber’li İbrahim oğlu Ömer’in olması İranlı sanatçıların Anadolu’da yapım sürecine katkıda bulunduğunun göstergesi durumdadır. Önemli diğer yönlerden birisi de kümbetin cenazelik katında günümüze kadar gelebilen mumyası³⁵. Orta Asya İskit/Hun sanatında beşinci Pazırık kurganında örneğini gördüğümüz³⁶ mumyalama geleneğinin Anadolu’daki kanıtlarından birisi durumunda. Diğer yandan Kayseri Pazarören/Pınarbaşı- Melik Gazi (XII. yüzyılın son çeyreği)³⁷ ve Harput Arap Baba Türbesi (678/1279-1280)³⁸ ve Amasya Müzesinde Pervane İzzet Mehmet ve Ailesine³⁹ ait olan mumyaların Orta Asya Türk Sanatının kültürel devamlılığını göstermesi yönünden önemlidir. Bu yönden *Kemah- Harput- Amasya* arasında kültürel yönden ilintiler kurabilmek mümkün görünüyor. Ayrıca taş ve tuğlanın birlikte

³² Tuncer, *Anadolu Kümbetleri –Beylikler...* s.112-114.; Önkal, a.g.e, s.343-347. O.C. Tuncer, “Behramşahoğlu Selçuk Şah Kümbeti”, diye belirtiyor. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri –Beylikler...*s.112.

³³ R. Hüseyin Ünal, “Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar”, *Vakıflar Dergisi*, S.XI, Ankara, 1978, s.131, 132, (Şekil:12, 14).

³⁴ Benzer örneğini Eskişehir Seyitgazi Kümbet Köyünde Himmet Baba Kümbetinde görüyoruz. Mustafa Kemal Şahin-Seringül Varis, “Eskişehir/Seyitgazi Kümbet Köyünde Bulunan Himmet Baba/Kümbet Dede Kümbeti Üzerine Yeni Düşünceler”, *XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 02-05 Kasım 2016, (Proceedings Of The XXth International Symposium Of The Medieval And Turkish Era Excavations And Art History Researches (02-05 November 2016), Ed. Doç. Dr. Ela Taş- Arş. Gör. Rumeysa Işık Yayla- Arş. Gör. Murat Alkan Sakarya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2017, s.622-652.

³⁵ Muzaffer Doğanbaş, *Mumyalama Sanatı ve Anadolu Mumyaları*, Doğu Mat. Ltd. Şti. Ankara, (Basım yılı bulunmuyor), s.103,104. Tahsin Yahyaoğlu, “Selçuklularda Mumya”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S.2, Mart 1966/1, s.71-73.

³⁶ Nejat Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, 22, 23; Doğanbaş, a.g.e, s.103, 104.

³⁷ Tuncer, *Anadolu Kümbetleri –Beylikler...* s.159.; H. Önkal, XII. Yüzyılın sonlarını öneriyor. Önkal, a.g.e, s.234.

³⁸ Önkal, a.g.e, s.431.

³⁹ Doğanbaş, a.g.e, s.103, 104.

kullanımı yönüyle de Kemah ve Kayseri/Pınarbaşı Melik Gazi kümbetleri arasında da diğer bir birlikteliği belirtmek gerekiyor.

Mengüceklî Beyliği konusunda bilgilerimizin sınırlı olmasına karşın Erzincan-Kemah kolunun önemli kenti, hatta iki ayrı başkentinden birisi olan Kemah'ta yer alan kümbetlerin tümünde; Mengücek Gazi- Sancaktar- Gözcü Baba... örneklerinde olduğu gibi alt kat/cenazelik/mumyalık katına yer verilirken, aynı beyliğin Divriği koluna mensup olanlarının yine önemli kenti olan Divriği'de bu uygulamanın olmaması dikkati çekmekle birlikte bu durumu, toplumsal düşünce- inanç biçiminin yapıların plan tiplerine yansıdığına göstergesi biçiminde yorumlayabilmek mümkün görünüyor.

Diğer yandan Mengücek Gazi Kümbetinde döneminin kültürel ortamına bağlı olarak kozmolojik temelli inançların yansıması üzerinde de durulması konunun daha geniş boyutları olduğunu gösteriyor⁴⁰.

Sivas/Divriği –Sitte Melik Kümbeti⁴¹

Tek katlı olan türbe sekizgen planlıdır. İçten kubbe dıştan sekizgen külahlâ örtülüdür⁴² (Çizim:6,7 Resim:9,10). Yapımında sarımsak kesme taş malzeme kullanılmıştır. Türbeye giriş güney yönünden sağlanmaktadır. Mukarnas kavsaralı girişi sivri kemerli alınlık kuşaktır. Taç kapı dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Taç kapı üzerindeki yazıtta iki tarih geçmektedir. Fakat 590/1194 yılına ait yazıt okunamamakla birlikte, ikincisinde ise 592/1196 yılında *Seyfeddin Şahinşah bin Süleyman* tarafından yaptırıldığı⁴³ belirleniyor (Resim:11). Güneydoğu kenarının üst kısmında sağ kısımda Amel-i ... Behram... (Behramoğlu Meragalı Tut Bey ...eseri) ifadesini taşıyan sanatçı yazıtı bulunuyor⁴⁴. Kemer köşelikleri ortasında oniki dilimli birer gülbezek bulunan dikdörtgen çerçeveyi teşkil eden silmeler, merkezdeki yıldızın etrafında iç içe geçmiş iki sekizgenin kesişmesiyle süslenmiştir. Taçkapının iki yanında çırtma nişler yer almaktadır (Resim:9,11,12). Köşelerde düz gövdeli sütunceler yer almaktadır. Külâh kısmının altında yapıyı boydan boya dolanan dinsel içerikli bir yazıt yer almaktadır. Bunun altında da iki sıra mukarnas dizisi devam etmektedir.

Saptamalar/Yorumlamalar

Divriği kümbetlerinde cenazelik katının olmaması farklı bir uygulama olmakla birlikte, Taç kapının iki yanında çırtma nişler yerli Hıristiyan mimarisinin etkilerini yansıtmaktadır⁴⁵.

⁴⁰ Canan Parla, “Kemah Mengücek Gazi Kümbeti'ne İkonografik Yaklaşım”, *Erdem*, S.58, 2010, 269-290. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/43857/539445>

⁴¹ Yazıtlardan, türbenin Sitte Melik adıyla anılmasına karşın, Seyfeddin Şahinşah bin Süleyman için yapıldığı da anlaşılmaktadır. Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı...* s.138.

⁴² Tuncer, *Anadolu Kümbetleri –Beylikler...* s.225-230. ; Önkâl, a.g.e, 37-42.; Hikmet Denizli, *Sivas Tarihi ve Anıtları*, (Basım Yeri ve Yılı Bulunmuyor).

⁴³ Tuncer, *Anadolu Kümbetleri –Beylikler...*s.277. “İshakoğlu Gazi Emir Mengücek Şahinşah” okunuşunu veriyor. ; Önkâl, a.g.e, s.41.

⁴⁴ Hakkı Önkâl, Tut- Bey ve Meregâ okunuşunun şüpheli olduğu görüşündedir. Önkâl, a.g.e, 41. Zafer Bayburtluoğlu okunuşun El-Malati olabileceğini, Behram oğlu (Tut Beğ) (?) in -dönemde “mimar” ününü kullanan sanatçıların varlığı da belirlenebildiğine göre “mimar” olmayıp, bu konudaki uzmanlığı yanı sıra, daha bir uygulamacı olduğu da ortaya çıktığını. Üstelik, bu sanatçı -adı ne olursa olsun- dönemin en yaygın ününü (amel-i) kullanan bir kişi olarak da belirdiği görüşündedir. Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı...* s.138, 139.

⁴⁵ Tuncer, *Ana. Türk. Mim....* S.239-270.; Seringül Varis, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Mimarisinde Yerli Hıristiyan Mimarisinin Etkileri*, Adnan Menderes Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Bitirme Tezi, Aydın, 2015.; Patrick Donabedian, “Armenia- Georgia- İslam: A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture”, Patrick Donabedian. Armenia – Georgia – İslam : A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture. Aldo Ferrari; Stefano Riccioni; Marco Ruffilli; Beatrice Spampinato. L'arte armena : *Storia critica e nuove prospettive Studies in Armenian and Eastern Christian Art 2020*, 16, Edizioni Ca' Foscari - Digital Publishing, pp.62-112, 2020, Eurasiatica, 978-88-6969-495-0. ff10.30687/978-88- 6969-469-1/005ff. fhalshs-03177703f (<https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-03177703/document>).

Akdamar (Aghtamar) Kilisesi (916-921)⁴⁶, Khtzgonk Manastırı XI. yy⁴⁷, Harıdjavank Kilisesi XIII.yy⁴⁸, Achdarag Kilisesi XIII.yy⁴⁹, Nor Guedig Kilisesi XIII.yy⁵⁰, Talish (Arut) Kilisesi⁵¹, Ani/Selçuklu Kervansarayı (XII. yy başı), Tercan Mama Hatun Kümbeti (XII. Yüzyılın sonu-XIII. yüzyılın başları), Ahlat/Ulu (Usta Şagird) Kümbet (672/1273)⁵², Ahlat/Hasan Padişah Kümbeti (673/1275)⁵³ benzer örnekleri görülmektedir.

Anadolu'nun yerel yapı malzemenin taş olması yanı sıra Divriği/Sitte Melik Kümbetinde görülen "Çırtma Niş" uygulamasını Selçuklu dönemi Anadolu'sunda görmekte birlikte *Ani-Ahlat- Van- Tercan ve Divriği* arasında ilinti kurabilmek mümkün görünüyor. Aslında buna konu dışı olmakla birlikte Ahlat'ın yerel geleneklerinin görüldüğünün bir kanıtı olarak Tercan Mama Hatun Kümbetinde adı geçen *Ahlatlı Ebul Nema Bin Mufaddal el- Ahval*'i⁵⁴ da belirtmek gerekiyor.

Malatya/ Eski Arapkir Camisi ve Zaviye/Hanikah

Arapkir ilçesinin yaklaşık olarak 23 km. güneydoğusunda yer alan Eski Arapkir'de yüksek bir tepenin doğu eteğinde yer almakta⁵⁵ tarafımızdan da ayrıntılı olarak 01.08.2001 tarihinde incelenen yapı⁵⁶, XIV. yüzyılın başlarına ait olduğu önerilen⁵⁷ 13.52x 18.90 m. boyutlarında bulunan yapı iki paye ile iki alana ayrılmış durumdadır (Çizim:8, Resim:13). Yapıda ağırlıklı olarak moloz taş ve önemli olan kısımlarda sarımtırak kesme taş kullanılmıştır. Bezemelerin önemli bölümünün eyvan türü taçkapı üzerinde yoğunlaştığı görülüyor. En dışta rumi ve palmetlerden oluşan süsleme şeridi, devamında dörtlü düğümlü geçmelerden oluşan bordür, en sonda da sekiz kollu yıldızların birbirine bağlamasıyla oluşan bordür bulunuyor (Resim:14). Taçkapı yan nişleri üzerinde ise rumi-palmet ve sütun başlıklarında da palmet biçimli bitkisel süslemeler, giriş kemeri üzerinde altı kollu yıldızlar ve baklava motiflerinden birleşmesinden oluşan bezemeler yer alıyor. Taçkapı dışında doğu cephesinde pencere düzenlemelerinin üzerinde geometrik ve bitkisel rozetler, taş mihrap üzerinde de sekizgen yıldız motifleri ile bitkisel süslemeler yer alıyor (Resim:15). Girişten doğu yönündeki sahnın diğer sahına oranla daha geniş tutulan sahına (6.25x 14.65 m.) geçilmekte mihrap önü kubbesi ile birlikte ardarda iki kubbe ile örtülüdür. Mihrap kesme taştan yapılmış, dış bordür sekiz kollu yıldızların gülbezek motiflerle bağlanmasından oluşmakta, devamında palmet motiflerinin dizilişinden meydana gelen süslemeler bulunuyor (Resim:16). Batı yönündeki ise daha dar tutulmuş (5.25x 14.65 m.) batı ve kuzey yönünde uzanan sivri kemerli iki beşik tonozla örtülüdür. Kuzeybatı köşesine eğik olarak

⁴⁶ Edouard Utudjian, *Armenian Art, 4th to 17th Century*, Paris, 1968, fig. 112.; Charles William Bachman, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Leipzig, 1913, s.6.; Gönül Öney, *Akdamar (Akhtamar) Kilisesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

⁴⁷ Utudjian, a.g.e, fig. 146.

⁴⁸ Utudjian, a.g.e, fig. 188.

⁴⁹ Utudjian, a.g.e, fig. 192.

⁵⁰ Utudjian, a.g.e, fig. 195.

⁵¹ S.D. Nersessian, *Armenian Art*, London, 1978, s.79.

⁵² O. Cezmi Tuncer, 1273, Tuncer, a.g.e, 75., Hakkı Önkal, 1285 yılı dolaylarını, Önkal, a.g.e, s.223.; Nermin Tabak, XIII. Yüzyılın son çeyreğini öneriyor. Nermin Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, İstanbul, 1972, s.13.

⁵³ Tabak, a.g.e, s.15.; Tuncer, a.g.e, 76, 77.; Önkal, a.g.e, s.209.

⁵⁴ Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... s.160, 161.*

⁵⁵ Söz konusu yapılar 1967 yılında yaptığı araştırma sonucunda ilk kez R. Hüseyin Ünal tarafından incelenerek, belgelendirilmiş ve tanıtılmıştır. R. Hüseyin Ünal, "Arapkir'de Osmanlı Öncesi Devirden Bilinmeyen İki Anıt", Atatürk Üniversitesi *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.4, (Ayrı Baskı), 1972, s.57-69, Levha: I-XXIV.;

⁵⁶ Mustafa Kemal Şahin, "Anadolu Selçuklu Döneminde Malatya ve Tokat Çevresinde Bulunan Bazı Yapılar Üzerine Düşünceler/ Remarks on Some Buildings Located Around Malatya and Tokat in Anatolian Seljuk Period", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA) - Journal of Seljuk Civilizational Studies (JSCS)*, Yıl:2018, Sayı:3, Konya, 2018, s.211-251 (ISSN:2651-2602/e-ISSN: 2548-0367).

⁵⁷ Ünal, "Arapkir'de Osmanlı Öncesi...s.61.

yerleştirilen alan birisi doğrudan caminin batı sahımına açılan üç eyvandan (2.60x 3.00, 2.70x 3.10, 2.50x 2.80 m.) oluşmaktadır.

Caminin kuzeyinde medrese, 15-20 m. kadar batısında zaviye/hanikah yapısı yer alıyor (Çizim:9, Resim:17,18). Kuzey- güney doğrultusunda L biçimli plan düzenlemesine sahip (2.10x 2.67x 8.00 m.) yapının kuzeybatısı köşesinin üzeri kubbe, diğer alanların üzeri sivri kemerli beşik tonozla örtülüdür. Güney yönüne açılan kısımda güney duvarı üzerinde bir mihrap nişi birlikte üç niş ve güneybatı köşesinde buraya açılan (1.45x 2.80m.) küçük bir alan yer alıyor. Yapımda yine sarımtırak renkli moloz ve kesme taş kullanılmıştır.

Saptamalar/Yorumlamalar

Eski Arapkir'deki cami doğu ve batı düzenlenişi yönüyle farklılık gösterdiği anlaşılıyor. Batı kanadının zaviye özelliği taşıdığı düşüncesine katılmakla birlikte Cami ve Zaviye yapısıyla birlikte işlevleri yönüyle farklı olan bir yapı örneği ile karşılaşıyoruz. Kemah- Eski Arapkir-Kemaliye⁵⁸- Divriği bağlamında düşündüğümüzde Kemah ve burasının Cami+ Zaviye+ Hankah işlevlerini yerine getiren bir yapı grubu oluşu ile de farklılığı beliriyor.

Malatya/ Arapkir Onar Dede Mezar Taşları

İlçe merkezinin 20 km. güneydoğusunda yer alan Onar Köyü mezar taşları bölge de dikkati çeken yerleşim yerlerinden birisi durumdadır. Köyün batısında bulunan mezarlık köyün kurucusu Şeyh Hasan Oner'dan almaktadır⁵⁹. Genelde, XIII. yüzyıla ait olduğu belirtilen mezar taşları üzerinde; kama, balta, baston, güneş motifi, sekizgen yıldız motifleri (Mühr-ü Süleyman) ve Bayat boyunu sembolize eden damgalar⁶⁰ (Resim:19) burasının önemli bir Türkmen yerleşimi olduğunu göstermektedir.

Saptamalar/ Yorumlamalar

Onar Dede Mezarlığı aslında bölgede daha öncesinde yaşanmış ve yaşanmakta olan Türkmen geleneklerinin devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda Tunceli⁶¹, Erzincan/Çayırılı⁶², Iğdır⁶³ bölgelerinde yoğun olarak görülen at-koç-koyun şeklinde yapılan mezar taşları geleneğinin devamı özelliğindedir. Güneş motifinin işlendiği örnekler arasında Silvan Ebu'l Muzaffereddin Camisi Minaresi (Kesik Minare) (596-607/1199-1210, 607-617/1210-1220), 617-642/1220-1244)⁶⁴ (Resim:59), Batman Suyu (Malabadi) Köprüsü (547/1147)⁶⁵ ve Sivas I. İzzeddin Keykavus Şifahanesi (614/1217)⁶⁶ önemli örneklerin başında gelmektedir. Güneş motifli insan figürünün altında yürür durumda arslan figürü (Şir-i Hurşid) iki arslan figürü arasında güneş diskinden meydana gelen kompozisyon örnekleri II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in yaptırdığı yapılarda ve sikkelerinde (Resim:60,61) uygulanmıştır⁶⁷. Antalya-

⁵⁸ Kadir Pektaş, *Kemaliye (Eğin) de Türk Mimarisi*, Ankara, 2006.

⁵⁹ İsmail Kaygusuz, *Onar Dede Mezarlığı ve Adı Bilinmeyen Bir Türk Kolonizatörü Şeyh Hasan Oner*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1983.

⁶⁰ Kaygusuz, a.g.e, s.11-19.

⁶¹ Ertuğrul Danık, *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1990.

⁶² Halit Çal, "Erzincan Çayırılı Mezarlarında Kuş Motifi", s.220-239, millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=89&Sayfa=217.

⁶³ Adem Dağhan, *Iğdır Çevresinde Koç- Koyun ve Deve Şeklindeki Mezar Taşları*, Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü yayınlanmamış Bitirme Tezi, Aydın, 2013. (Danışman Yrd. Doç. Dr. Mustafa Kemal Şahin)

⁶⁴ Beysanoğlu, a.g.e, s. 368-370.; Ahmet Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. 42.

⁶⁵ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri...* 200-205.; Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ..* s.37.

⁶⁶ H. Burhan Bilget, *I. İzzeddin Keykavus Dariüşşifası*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990, 8.; Çaycı, 2002, 42, 43.

⁶⁷ Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen...*s.52.; Mustafa Kemal Şahin, "Aydın Müzesi'nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler", Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Sanat Tarihi Dergisi*, S.XV/1, Nisan 2006,

Burdur yolunda İncir Han (636/1238-39)⁶⁸ 'da (Resim:60) güneş motifi üzerinde yürür durumdaki arslan figürü ile söz konusu sikkeler arasında büyük benzerlikler sağlanabilmektedir. Yunan mitolojisinde Güneşi simgeleyen olan Helios, güçlü kuvvetli ve çok yakışıklı bir delikanlı olarak canlandırılır. Başı, saç biçiminde ışınlarla çevrilidir⁶⁹. Anadolu'da Selçuklu öncesi kültürlerinin etkilerini yansıtmaları bakımından Helios betimleri önemlidir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemindeki Şir-i Hurşit betiminin İran etkili olduğu üzerinde durulmaktadır⁷⁰. Bu özellikteki sikkelerin Sultanın Gürcü Tamara Hatunla evlenmesi nedeniyle, güneşin prensesi şeklinde değerlendirilmelerde yapılmaktadır⁷¹. Güneşin evreni sembolize ettiği ve güneşin insani ölçülere indirgenecek yerel formlarda olduğuna ait yorumlarda ileri sürülmektedir⁷².

Tunceli/ Çemişkezek Yelmaniye Camisi

Kent merkezinde bulunan yapı taçkapısı üzerinde bulunan yazıtına göre 800-(809/1397-1406)⁷³ yılında Taceddin (Tacüddin) Yalman⁷⁴ tarafından yaptırıldığı belirmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen düzenlemeli yapıda merkezi plan şeması uygulanmıştır. Caminin asıl ibadet alanı, kubbeli orta alanı dört yönde genişletilen beşik tonozlu mekanlardan oluşmakta, köşelerde kalan boşluklar daha alçak tutulan birer tonozla kapatılmıştır. Yapımda, kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır (Çizim:10 Resim:20-22).

Batı cephesi üzerinde yer alan eyvan türü taçkapı bezemeleri yönüyle önemlidir. Taçkapı da; ilk bordürde dört kollu yıldızlar, ikincisinde on iki kollu yıldızlar, son üçüncü bordür daha küçük boyutlarda yıldızlardan oluşan geçmeler yer almaktadır (Resim:23,24). Giriş köşelerinde sütunların gövdeleri kırık hatlarla devam eden şeritler ve paralel dizilen dört kollu yıldızlar ile bezenmiş, sütunları bağlayan sivri kemerler iki renkli taşlarla örülmüştür (Resim:25,26).

Asıl ibadet alanı merkezi planlı üst örtü düzenlemesi yanı sıra kuzey duvarından bir giriş açıklığı ile kare planlı hanıkah/zaviye özelliğinde olduğu belirtilen ve cami ile aynı yıllarda yapıldığı ileri sürülen⁷⁵ alana geçilmektedir (Resim:27,28). Dolayısıyla cami/medrese (?) hanıkah/zaviye bitişikliği yapıyı bölge de ki uygulamalardan bakımından daha önemli duruma getirmektedir.

İzmir, 2006, s. 145-147.; Mustafa Kemal Şahin, "Samsun Müzesi'nde Bulunan Anadolu'da Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler", *Samsun Sempozyumu*, 13-16 Ekim 2011, C.III, Ed. M. Aydın- B. Şişman- S. Özyurt- H. Atsız, Samsun Valiliği Yay., Samsun, 2012, s. 610-616.; Mustafa Kemal Şahin, "Akhisar Müzesi'nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler", *Sanat Tarihi Yazıları –Prof. Dr. Kerim Türkmen Armağanı-*, Ed. Dr. S. Murat Topçu- Dr. Remzi Aydın, Çizgi Kitabevi, Konya, 2017, s. 368-373. Mustafa Kemal Şahin, "Anadolu Selçuklu Döneminde Malatya ve Tokat...." 211-251.

⁶⁸ Özergin, a.g.m, s.152.; Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen...* s.44, 45.

⁶⁹ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1978, s.143, 144.

⁷⁰ Mikail Bayram, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Kültürel Yapılanma ve Siyasi Boyutları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.1, Konya, 1994, s.79-92.

⁷¹ Erkiletlioğlu- Güler, a.g.e, s.122.

⁷² Ahmet Çaycı, "Selçuklu ve Artuklu Sikkelerinde Zodiak Tasvirleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler-I*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., Konya, 2001, s. 207, 208, 213- 215.

⁷³ Metin Sözen, "Çemişkezek'de Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.IV, 1970-1971, s.36.; Fügen İltar, "Doğu Anadolu'da Timur Devrinden Bir Yapı 'Yelmaniye Medresesi' -", *Anadolu (Anatolia)*, S.XVII, 1973, AÜ DTCF Eski Ön Asya- Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Dergisi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975, s.91-107.; Bünyamin Kara, *Tunceli'deki Türk Dönemi Mimari Eserleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2000, s.11. Abdullah Özbek, yapım yılı olarak 806/1404 yılının geçtiğini de ifade etmektedir. Abdullah Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişkezek*, Çemişkezek Kalkındırma ve Güzelleştirme Derneği Yay., Ankara, 1997, s.84.

⁷⁴ Taceddin Yalman'ın Timur döneminde Türkmen Beyi olduğu, yörede 32 kaleyi ve on altı nahiyeyi egemenliği altına aldığı ve yönettiği belirtilmektedir. Kara, a.g.t, s.11, dpn.4.

⁷⁵ Kara, a.g.t, s.12. Erdal Eser, 806/1403 yılında yapının Timurlu döneminde yapıldığını belirterek, Yelmaniye Camisi olarak bilinen medresenin, kapalı avlulu plan şeması ile merkezi iç mekân oluşumu yönleriyle ayrıntılı tanıtımı ve yapının sorunları üzerinde durmuştur. Erdal Eser, *Tunceli İli Çemişkezek İlçesi Yelmaniye Camii (Medrese Camii)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.

Mihrap taş ve çini bezemeleri dikkati çekmekte, en dışta yıldız geçmelerden oluşan süsleme devamındaki süsleme şeridinde ise pano halindeki çiniler yer almaktadır. Dışta yan yana dizilen palmetler, içte nesih yazı kuşağı bulunmakta, sivri kemerin üst bölümü nesih hatlı dinsel içerikli yazıt, alınlıkta kıvrık dal ve palmetler ile bezenmiştir. Mihrap nişi beşgen şeklinde düzenlemiş, kavsara ve nişin birleşme noktasında geniş yazı şeridi, şeridin alt kısmında geometrik örgü bulunmaktadır. Örgü sırtlarını ince yivli şeritler çapraz yönde keserek on iki kollu yıldızlar oluşturmaktadır (Resim:29).

Saptamalar/ Yorumlamalar

Bölgede, Yelmaniye Camisi ve Zaviyesi bu uygulaması ile dikkati çekiyor. Dolayısıyla Zaviye geleneği yönüyle Kemah ve Eski Arapkir ile ilişkilendirebiliyoruz. Diğer yönden eyvan türü taçkapı uygulaması, Amasya Torumtay (Gökmedrese) Camisi (660/1266-1267) taçkapısındaki uygulamanın sürekliliğini gösteriyor. Yelmaniye Camisi 809/1397-1406 yılında yapılmış olmasına karşın Anadolu Selçuklu dönemi sanatsal uygulamalarının yine bölge de devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir.

Elazığ/ Harput Ulu Camisi

Harput'ta Keşoğlu Meydanı'ndan Kazı Bahçesi'ne giden yolun üzerindedir (Resim:30,31). Anadolu'da Selçuklularının egemenliği sırasında, XII. yüzyılda Fahreddin Kara Arslan tarafından yaptırılmış olduğu sorunludur⁷⁶. Kuzey duvarındaki vergi yazıtına göre Fahreddin Kara Arslan

⁷⁶ Yazıtı dayanılarak Fahreddin Kara Arslan (1144-1167) tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Aslanapa, *Türk Sanatı*...s.135.; Turan, *Selç. Zam. Türkiye*...s.179.; Besim Darkot, "Harput", mad., *İslam Ansiklopedisi*, C.5., İst. 1993, s.298.; Buna karşın Fahreddin Kara Arslan döneminde de yapıldığını (1144-1167) belirtenler bulunuyor. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri* ... s.29.; Ömür Bakırcı, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı-I*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yay., Ankara-1981, s.272.; Kuban, *Anadolu Türk*... s.126.; AŞAN, *Elazığ, Tunceli*...s.81.; Nurettin Ardiç, *Harput Tarihi*, İstanbul, 1965, s.45.;

Artuklular'ın Hisn Keyfa (Hasankeyf) koluna bağlı olan Fahreddin Kara Arslan (1144-1167), Turan, *Doğu Ana. Türk Dev.*...s. 244.; Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, Ankara, 1993, s.34-36.; a.g.t, 1991, 18-19. Artuklu Belek'in (1121-1124) yönetiminden sonra burasının yönetimine olasılıkla Süleyman daha sonra Davut ve Kara Arslan egemen olmuş, 1185/86 yılından sonra İmadeddin Ebubekir kendi egemenliğini Harput'ta sağlamıştır. Fahreddin Kara Arslan Artuklular'ın Hasankeyf koluna bağlı olduğu için sürekli Harput'ta kalmadığı ve bu dönemin karışıklıklarla geçtiği belirtilmektedir. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*...s.5.; Turan, *Doğu Ana. Türk Dev.*...s.167.; Coşkun Alptekin, "Artuklular", mad., 1146-1147 yılları arasında Fahreddin Kara Arslan'ın, Arslan Doğmuş'un ölümü üzerine Harput ve Palu çevresini ele geçirdikten sonra yönetimi oğlu Nasireddin'e bıraktığı anlaşılmaktadır. Fahreddin Kara Arslan Harput'u idare eden oğlu Nasireddin'i evlendirdikten sonra Amid'i kuşatmaya gitmiş, Nasireddin 1164 yılında ölmüştür. Turan, *Doğu Ana Türk Dev.*... s.162-163.

Avlunun kuzey kemerlerinde birisi üzerinde bulunan yazıtta göre değerlendirmeler yapılmaktadır. Yazıtın okunuşu ve üzerindeki tarih konusunda farklılıklar bulunmaktadır (541/ 1146 M.), (551/1156 M.) ve (582/1186 M.) şeklinde okunuşlar var. M. Zeki Oral, "Harput Ulu Cami Duvarındaki Vergi Kitabesi", *VI. Türk Tarih Kurumu Bildirileri*, Ankara 20-26 Ekim 1961, Ankara, 1967, s.141.; N. Erdem, "Harput Tarihine Bir Bakış", *Altan Elazığ Halkevi Dergisi*, S.39-42, Yıl: 3 (1937), s.9.; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı. I-II*, KB Yay., Ankara, 1990, s.135.; Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*...s.50.; Ünal, "XVI. Yüzyılda Harput...208.;" M. Bekir Aşan, *Elazığ. Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İşkan İzleri (XI-XII. Yüzyıllar)*, 2.Baskı, Ankara, 1992, s.81. Kurt Erdmann, bir gerekçe göstermeden caminin yapım yılını 1165-1166 veriyor. Kurt Erdmann, "XIII.Yüzyıl Anadolu Camilerinin Özel Durumu", *Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler.*, Ankara 19-24 Ekim 1959, Ankara, 1962, s.148.; Aynur Durukan, "Harput Ulu Caminin Düşündürdükleri", *Dünü ve Bugünüyle Harput-I, (Tarih-Edebiyat- Şiir-Folklor)*, Yay. Haz. Fikret Karaman, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yay., Elazığ, 1999, s.305-337.Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, 38.; Mustafa Kemal Şahin, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Camilerinin Çözümlemeli Plan İrdelemesi*, Merdiven Yayınları, Ankara, s.161-167.

Genelde yazıt yapım yazın gibi değerlendirilirken Zeki Oral vergi yazıtı olduğunu belirtiyor. Oral, 1967, 140. Vergi yazıtına göre de tarihlendirme yapmak sanıyorum doğru olmaz. Yine bu yazıtta göre Fahreddin Kara Arslan tarafından yaptırıldığının benimsenmesine karşın bu yazıt vergi buyruğu ve bunun da düzenlenme yılı (541/1146 M) olduğu açıkladığına göre caminin yapımıyla ilintili olamaz. Yazıt taşınabilen olduğuna göre başka bir yerden alınıp buraya konulmuş olabilir. Ara Altun, un da belirttiği gibi yapıyı erken devir 12.yüzyıl yapısı olarak değerlendirmenin daha doğru olacağı kanısındayım. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*... s.27.

adı verilmektedir. Fakat bu konuda kesinlik bulunmamaktadır⁷⁷. 1899, 1905 ve 1964 yıllarındaki onarımlar ile⁷⁸ VGM tarafından da yakın tarihlerde çeşitli onarımlar yapılmıştır⁷⁹.

Enine düzenlemeli mihrap duvarına paralel üç sahnalı asıl ibadet alanının önünde üzer, açık avlu, avlunun çevresinde doğu- batı, kuzey- güney doğrultusunda uzanan üzeri beşik tonozlu mekanlar yer alması yapı özel ve sorunlu duruma getiriyor⁸⁰ (Çizim:11, Resim:31,32). *Cami+Medrese/Zaviye* işlevselliğine dönük bir yapısal uygulama örneği ile karşılaşılıyor.

Caminin yapımında, dış cephelerde moloz taş kullanılırken, mihrapta özellikle kemer düzenlemelerinde ve üst örtü sistemlerinde tuğlaya yer verilmiş, ayaklarda da yer yer kesme taş malzeme, kapalı bölüme geçiş kısmındaki mihrapta ise alçı malzeme kullanılmıştır.

Caminin kuzeybatısında bulunan minarede tuğla malzeme kullanılmış kare planlı bir kaide üzerindeki gövde silindirik biçimde düzenlenmiştir. Minber ise abanoz ağacından, künde-kâri tekniğinde yapılmıştır. Yan aynalıkların etrafını çeviren bordürlerde, korkuluklarda ve kapı sövelerinde, kapı kanatlarında çiçekli kufi yazılara yer verilmiştir⁸¹.

Minberin süpürgelik kesimindeki yazıtta Kazvin'li İsmailoğlu Ebu Said'in adı ile kapının sol kanadının altında da "Ketebe" ününü izleyen "el-Sa'd Ali Ebu(?)" adı bulunuyor (Resim:33). Bunlardan; yapımı Kazvin'li Ebu Said'in gerçekleştirdiği yazılarına "Ketebe el Sa'd Ali" tarafından düzenlendiği belirtilmektedir⁸². Bu durumda Kazvin/İran- Anadolu ilintileri belirginleşiyor.

Saptamalar/ Yorumlamalar

Yayınlarda ve minber üzerindeki yazıtta caminin yanında bir medreseden söz edilmektedir⁸³. Caminin plan düzenlemesi de buna olanak vermektedir. Ortada geniş bir avlu ve bunu üç yandan revakların çevirdiği düşünülmektedir. Minarenin daha sonradan yapıldığını kabul ederek batı yöndeki revakın kuzey revakına kadar indiğini düşünebiliriz.

⁷⁷ Minber günümüzde Harput'ta Kurşunlu Camisinde bulunmaktadır. Minber üzerindeki sanatçı ile ilgili olarak; bkz: Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı...* s.72-74.; Zafer Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Sanatçıları-I "Ağaç İşi Ustaları"*, Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum, 1988, 97-101.; M. Zeki Oral, "Emir Kiye Oğlu Azizi", "Hüsameddin Hizebr (Hüsameddin Arslan),"Sadü'd-din oğlu Kutluğ", "Çubuk oğlu Kiya Ali", "Kazvinli İsmail oğlu Ebu Said" ve "Hattat Saad" adını vermektedir. Ayrıca Çubukoğlu Kiya Ali ile Sa'dü'd-din oğlu Kutluğ'un Harput'ta görevli emirler olabileceğini ve Harput'taki Kale Mesciti yazıtında da "Çubuk" şeklinde bir ifadenin geçtiğini belirtmektedir. M. Zeki Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", *Vakıflar Dergisi*, S.5, Ankara, 1962, s.37-38. M. Bekir Aşan'da "Sa'düddin oğlu Kutluğ Bey" ve "Çubukoğlu Kiya Ali" günlerinde yapıldığını belirtmektedir. Aşan, 1992, s.81.; M. Bekir Aşan, "Harput Ulu Cami Minberi", Fırat Üniversitesi *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.2, s.29-46.

Harput'taki ilk beyliklerden olan Çubukoğulları'nın 1085-1113 yılları arasında Harput ve Palu çevresine egemen olduğu belirtilmektedir. Turan, *Doğu Ana. Türk Dev...*s.74-76; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi ve Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993, s.96.; Sevim- Yücel, *Türkiye Tarihi...*80.; Merçil, *a.g.e.*, s.59, 109.; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu...* s.60-61. Çubukoğullarının ilk yöneticisi olan Çubuk Bey'in ölüm yılı (500 / 1106) olarak veriliyor. Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri..."s.38. Fakat konuyla ilgili yayınlarda Kiya oğlu hakkında bir bilgiye rastlanılmıyor. Yalnız Çubuk Bey'in oğlu olarak "Muhammed-Mehmed" adından söz edilmekte ve Artuklular'dan Belek Gazi'nin Mehmed Bey'in yönetimine son verdiği belirtilmektedir. Turan, *Selç. Zam. Türkiye* s.153.; Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput...*s.15.; Turan, *Doğu Ana. Türk Dev...*s.147. İbnü'l Ezrak, Emir Çubuk'tan(?) "Habak" diye söz etmektedir. İbnü'l Ezrak, *a.g.e.*, s.129.

⁷⁸ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri...* s. 27.

⁷⁹ VGM'de bulunan 23.01.04/1 numaralı tescil dosyası. Ayrıca 1993 Ağustos'unda camiye ziyaret ettiğimizde tekrar onarımın yapıldığı belirtilmiş, 1994 Mart ayında gittiğimizde de onarımın tamamlandığı görülmüştür.

⁸⁰ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri...* s.29.

⁸¹ Nezahat Çevik, *Harput'ta Bulunan Selçuklu Devri Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Öğrenci Tezi, Erzurum, 1985, s.17-18.

⁸² Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı...* s.72-74.; Gülay Apa Kurtişoğlu, *Anadolu Selçuklu Dönemi Ahşap Minberleri*, Selçuklu Belediyesi Yay., Konya, 2015, 79-95.

⁸³ Oral, "Anadolu'da Sanat..."s.35.; Erdem, "Harput Tarihine..."s.9.; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C.1, Yeni Matbaa, İstanbul, 1958, s.55.

Caminin ana mekânı da diğer planlarda ve yayınlarda belirtildiği gibi⁸⁴ mihraba paralel olarak üç sahnıdır ve sahnınları üzeri doğu-batı doğrultusunda beşik tonozlarla örtülü olup, mihrap önü kubbesinin devamında aynalı çapraz tonoz düzenlemesi bulunmaktadır (Çizim: 11). Bu durumyla hemen yakınında bulunan Bitlis Ulu Camisi'nin planını ve bu düzenlemeyle Lice, Çermik Ulu camilerinin planlarını anımsatmaktadır. Büyük Selçuklulardan çok Güneydoğu Anadolu'daki erken devir Anadolu Selçuklu dönemi camilerinden bazılarının (Bitlis, Çermik, Lice Ulu camileri) plan özelliklerini yansıtmaktadır⁸⁵. Yapıda belirttiğimiz özellikler nedeniyle Cami+Medrese bitişikliği bulunmaktadır. Şimdiki taş mihrabın yerinde tuğla parçalarına rastlanıldığı belirtilmektedir⁸⁶. Buna göre orijinal mihrabın tuğla olabileceği söylenebilir. Diğer yandan Harput Ulu Camisinin planın özelliklerinin benzerinin Van/Gevaş İzzeddin Şir (İzdişir) Camisi ve Medresesinde (850/1446-1147, 1003/1594-1595)⁸⁷ görülmesi uygulamanın devam ettiğinin göstergesi durumundadır.

Zeki Oral'ın da belirttiği gibi⁸⁸ caminin yapımını veren yazıt olarak benimsenen yazıt aslında bir vergi buyruğudur. Burada Fahreddin Kara Arslan'ın adı ve (541/1146/47) yılı geçmektedir. Bundan (541/1146) yılında Fahreddin Kara Arslan'ın vergi ile ilgili buyruklarını içeren bir ferman olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Diyarbakır Ulu Camisi'nin ilk yapımı çok önceden olduğu halde, avlusunda çeşitli dönemlerden (sonraki) fermanlar bulunmaktadır. Bu nedenle söz konusu yazıt caminin yapım yazıtı olarak benimsenemez. Ayrıca Fahreddin Kara Arslan'ın (1144-1167) yılları arasında Artuklular'ın Hasankeyf yöneticisi olduğu ve Harput'ta sürekli bulunmadığı, yerine oğlu Nasirüddin'i görevlendirdiği tarihsel bilgilerden anlaşılmaktadır⁸⁹. Minberin İran'dan getirilebilme olasılığını da⁹⁰ düşünerek, camiye ait olduğunu benimsersek Çubukoğlu Ali'nin Harput'taki ilk yerleşim sürecinde Çubukoğulları döneminde (1085-1113) yapıldığı olasılığı belirlemektedir. Bu yüzden caminin ilk yapım evrelerinin Ara Altun'un da belirttiği gibi bu döneme kadar inebileceğini benimseyebiliriz. Bir kısmı medrese olarak düzenlendiğine göre, caminin aslında mihraba paralel üç sahnı, mihrap önü kubbeli ve devamında aynalı beşik tonoz düzenlemesi olan bir plan yansıttığı söylenebilir.

Tuğla minare uygulaması yönüyle; Siirt Ulu Camisi (523/1128-1129)/ Cizre Ulu Camisi (550-555/1155-1160), Musul Ulu Camisi (566-568/1170-1172) ve Erbil Ulu Camisi (586/1190)⁹¹ örnekleri ile ilintiler kurulabilir ve yine güneyli yapım geleneklerinin bir örneği olarak yorumlayabilmek mümkün görünüyor.

⁸⁴ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*..., s.29.; Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin*...s.126-128.; Aslanapa, 1990, 135.; Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1991, s.9.

⁸⁵ Şahin, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Camilerinin*...s.81-87, 153.

⁸⁶ Çevik, a.g.t, s.16.

⁸⁷ Rahmi Hüseyin Ünal, "Gevaş (Van) İzzeddin Şir Camiine İlişkin Gözlemler", *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri*, 22-25 Mayıs 1995, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Van Gölü Çevresi Tarihi Eserleri ve Kültür Değerlerini Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Van, 1996, s. 49-62; Mehmet Top, "Gevaş İzzeddin Şir Camii", *Dünyada Van*, Van Valiliği Kültür ve Sanat Dergisi, Yıl:7, S.20, Eylül- Ekim 1999, s.18-21 academia.edu/21906908/Gevaş_İzzettiin_Şir_Camii

⁸⁸ Oral, "Harput Ulu Camii"...,s.140-145.

⁸⁹ Turan, *Doğu Ana. Türk Dev*...s.162-163.

⁹⁰ Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri* ... s.30., 21.dpn.

⁹¹ Mustafa Kemal Şahin- Beste Çok, "Anadolu Selçuklu Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki Bazı Camilerin Sanatsal Kökeni ve Oluşumu Üzerine Bazı Düşünceler/ Reflections on Artistic Origins and Emergence of Some Mosques in East and Southeastern Anatolian Region During Seljuk Period ", *I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu- Suriye- Irak- Filistin, Bildiri Kitabı, / I. International Seljuk Historical Geography Symposium/ Syria- Iraq- Palestine, Proceeding Book*, Ed. Ahmet Çaycı, Necmeddin Erbakan Üniversitesi Yay., Konya, Ekim, 2020, s.609-635.

Tunceli/ Mazgirt Elti Hatun Camisi

Kent merkezinde Elti Hatun Mahallesinde bulunan yapı taçkapısı üzerinde bulunan yazıtına göre Elti Hatun ⁹² tarafından 650/1252-53⁹³ yılında yaptırıldığı belirleniyor.

Boyuna düzenlemeli mihrap duvarına dik üç sahnalı, dıştan 14.61x 19.75x 27.15 m. boyutlarındadır. Asıl ibadet alanının kuzey cephesinin önüne abdest alma (son cemaat yeri-? 7.00x 9.98 m.) bölümü ve güney cephesinin batı ucuna minare bitişmektedir. Abdest alma kısmı ayrı bir bölüm halinde düzenlenmiştir. Yapının duvar kalınlıkları ortalama 1.20 m. dir⁹⁴. Orijinalinde minare bulunmamakla birlikte, güney cephesinde yer alan minare 1957 onarımında⁹⁵ yapılmıştır. Caminin üzeri tonozlarla örtülüdür (Çizim:12, Resim:34).

Caminin yapımında yakınındaki türbede olduğu gibi çevreye özgü koyu kahve renkli düzgün kesme taş kullanılmıştır. Yapının üzeri ilk yapımda düz toprak damla örtülü iken 1957, 1971 yılı onarımında çatı ile kaplanmıştır⁹⁶. Meyilli arazi nedeniyle batı cephesi sağır tutulan caminin kuzeybatı köşesi pahlanmıştır.

Doğu cephesinde dikdörtgen biçimli olmak üzere altta iki, üstte üç pencere bulunmaktadır⁹⁷. Taçkapı, 7.00 m. genişliğindedir ve içeriye doğru 0.75 m. girinti yapar (Resim:35). Sivri kemer şeklinde biçimlendirilmiş silmelerle kademeli olarak derinlik etkisi sağlamak istenmiştir. Mukarnas kavsaralı taçkapıda yedi sıralı mukarnas dizilerinin içleri yaprak biçimli motiflerle bezenmiştir. Bu yönleriyle taçkapı farklı özellikler, kural dışı diyebileceğimiz özellikler göstermektedir. Burasının altında bir satır halinde Selçuklu sülüsü ile yapım yazıtı bulunuyor. Din ve dünyanın kerimesi Elti Hatunbin Süleyman Şah 650/1252-53 senesinin aylarında (bu imaretin yapılmasını emretti⁹⁸ (Resim:36). Yazıtın ortası daha sonraki onarımlarda elektrik kablosu geçirildiğinden kırılmış ve üzeri sıvanmıştır. Kırılan bu yerde yazıtın gelişimine göre Elti Hatun'un baba adı geçmektedir.

Taçkapıdan yaklaşık kareye yakın dikdörtgen planlı abdest alma⁹⁹ bölüme geçilmektedir (Çizim:12). Burası 6.52x 5.58 m. boyutlarında ve 7.50 m. yüksekliğindedir (Resim:37,38). Üzeri aydınlık fenerli çapraz tonoz ile örtülüdür. Kuzey duvarındaki künk kısmı dışarıdaki çeşmeyle bağlantılıdır.

Kuzey cephesi üzerinde olasılıkla hünkâr mahfili girişi olmakla birlikte, bugün caminin içerisinde mahfil olabileceğini gösteren herhangi bir iz bulunmamaktadır. Olasılıkla ahşaptan yapılmış olmalıydı.

Mihrap oldukça sadedir (Resim:39). Beşgen mihrap nişinin kavsara kısmında sonradan yapılmış olduğu izlenimi veren bitkisel süslemeler görülmektedir.

⁹² O.C. Tuncer, "Tunceli- Mazgirt Elti Hatun Camii", *Önasya*, Aylık Türkoloji Fikir ve Aktüalite Dergisi, Yıl:7, C.7, S.73, Şenyuva Matbaası, Ankara, 1971, s.16.; Önkâl, a.g.e, s.114.

⁹³ Tuncer, , "Tunceli- Mazgirt Elti Hatun...s.16.; Önkâl, a.g.e, s.114.; Ayrıntılı olarak bkz. Mustafa Kemal Şahin, "Mazgirt Elti Hatun Camisi, Türbesi ve Çoban Baba (Dede) Türbesi Üzerine Gözlemler", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar: 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar*, Turan Takaoğlu, Hitit Color, İstanbul, 2006, 345-364.; Mustafa Kemal Şahin, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Camileri-I... Boyuna (Derinlemesine/Dikine) Düzenlemeli Camiler (Anadolu Selçuklu Devleti'nin Yıkılışına Kadar)*, Merdiven Yayınları, Ankara, 2014, s.81-87.

⁹⁴ O.C. Tuncer, 1.13-1.23 m. arasında değiştiğini belirtir. O.C. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri –Beylikler ve Osmanlı Dönemi-3*, Adalet Matbaacılık ve Ticaret Ltd. Şti., Ankara, 1992, s.291.

⁹⁵ VGM Abide ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı'nda bulunan 62.04.01/1 numaralı tescil dosyası.

⁹⁶ VGM Abide ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı'nda bulunan 62.04.01/1 numaralı tescil dosyası.; Tuncer, , "Tunceli- Mazgirt Elti Hatun...17, dn 2.

⁹⁷ Zemin kat pencerelerinin sonradan yapıldığı, hacimlerin sadece üst (tepe) mazgal pencereleri ve aydınlık fenerleri sayesinde aydınlatıldığı görüşü belirtilir. Tuncer, , "Tunceli- Mazgirt Elti Hatun...s.16.

⁹⁸ Tuncer, "Tunceli- Mazgirt Elti Hatun...s.16.; Önkâl a.g.e, s.114.

⁹⁹ O.C. Tuncer, burasının son cemaat yeri özelliği taşıdığı, buradaki mihrabın sonradan yapıldığını ait bir iz bulunmadığını belirtir. Tuncer, , "Tunceli- Mazgirt Elti Hatun...s.14, 17.

Minber, 2.44x 1.22 m. ölçülerindedir. Giriş ve korkuluk kısımları ahşaptan, diğer kısımları ise taştan yapılmıştır (Resim:39). O.C. Tuncer, minberin sonradan yapıldığını belirtir¹⁰⁰. orijinal olması şüphelidir. Döneminin özelliklerini taşıyıcı yönleri bulunmuyor. Kemerleri taşıyan payeler üzerindeki dua yazıları da sonraki onarımlardan olmalıdır.

Saptamalar/ Yorumlamalar

Taçkapısı üzerinde bulunan yazıtına göre Elti Hatun tarafından yaptırılmıştır. Camiyi yaptıran Elti Hatun hakkında bilinenler yeterli düzeyde değildir. Yazıttaoğlu Süleyman Şah ...Elti Hatun olarak geçmektedir¹⁰¹. Oktay Aslanapa, Tuncer'in görüşüne katılarak II. Kılıçarslan'ın oğlu II. Süleymanşah olması gerektiğini ileri sürüyor¹⁰². Hakkı Önkal, Elti Hatun hakkında fazla bilgimiz olmadığını belirtiyor¹⁰³. Yayınlarda Süleyman Şah'ın kızı Elti Hatun hakkında bilgiye rastlamıyoruz. Bazı yayınlarda Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanında bulunan kız kardeşi olarak verilse de¹⁰⁴ camide geçen yapım yılı 650/1252-53 ile Uzun Hasan'ın egemenlik yıllarından dolayı 1453-1478¹⁰⁵ olduğundan, bu öneriyi kabul edebilmek mümkün değildir. Kayseri Kölük (Külük) Camisi'nin 607/ 1210-11 yılında onarımını yaptıran Atsız Elti Hatun ile aynı kişi olduğu düşüncesi uyanmasına karşın etraflıca incelendiğinde farklı kişiler olduğu kanısı uyanıyor. Yağlıbasan oğlu Mahmud'un kızı olarak belirtilmesi ayrı kişiler olabilecekleri yönünde işaret olabilir. Diğer yandan "Etsiz (Atsız) Elti" okunuşuyla birlikte Etsiz Elti'nin birleşik olarak kabul edilmesi koşuluyla "hanım" anlamına geleceği, bir ünvan olarak değerlendirilmesi şeklinde değerlendirilebileceği ileri sürülüyor¹⁰⁶. Mehmet Zülfü Yolga da, "... Mazgird (Mecengird) kasabasında Ableti Hatun türbesi'nin..." bulunduğunu belirtiyor fakat Ableti Hatun'un okunuşu ve kimliği konusunda yorumlarda bulunmuyor¹⁰⁷. Bu konuda tek verimizin caminin üzerinde geçen yazıt olduğu görülüyor. 1252 yılında Elti Hatun'un bölgede etkili bir yönetici olduğu da anlaşılıyor. Söz konusu yazıtta 650/1252-1253 yılı okunmaktadır¹⁰⁸. Sanatçısı belli olmayan yapının 1957 ve 1971 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarımı yaptırılmıştır¹⁰⁹.

Caminin doğusunda günümüze kadar kalıntısı gelememekle birlikte medresenin varlığından söz ediliyor¹¹⁰. Arazinin meyilli olması ve batı cephesinde pencere açıklığının olmaması medresenin caminin doğu cephesinde bulunabileceği düşüncesini güçlendirmektedir. Kuzey cephesinde çeşme, yaklaşık olarak 100-150 m. doğusunda aynı isimle anılan türbesi yer alıyor. Cami ile türbede aynı taşların kullanılması, işçilik ve mimari özellikleri bakımından aynı devrin, ya da aynı ustaların yapıtları olarak değerlendirilmeye olanak veriyor. Bu verilere göre cami, günümüze gelemeyen medrese, türbe ve çeşmeden oluşan külliyyeden söz edebiliriz. Cami mihrap duvarına dik üç sahnınlı oluşu nedeniyle, Anadolu'da Selçuklu dönemi içerisinde; Ani Menuçehr Camisi (1072-1092), Divriği Kale Camisi (576/1180-81), Bayburt Ulu Camisi (XIII. yüzyılın başları/1200-1225), Kayseri Kölük Camisi (607/1210-11), Niğde Alaeddin Camisi (620/1223),

¹⁰⁰ Tuncer, "Tunceli- Mazgirt Elti Hatun...s.14.

¹⁰¹ Tuncer., "Tunceli- Mazgirt Elti Hatun...s.16.

¹⁰² Aslanapa, *Türk Sanatı*...s.176.

¹⁰³ Önkal, a.g.e, s.114.

¹⁰⁴ N. Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s.39.; Kenan Güven, *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1991, s.40.

¹⁰⁵ Yıldız, a.g.m, s.694.; Uzuncarşılı a.g.m, s.190-194 ;

¹⁰⁶ Erol Yurdakul, *Kayseri- Külük Camii ve Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1996, s.22, dn.35.

¹⁰⁷ M.Zülfü Yolga, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, Ankara, 1994, s.93.

¹⁰⁸ Aslanapa, 1990, 176. Caminin kuzey duvarı önünde yer alan çeşmenin üzerinde ki yazıtta 650/1252 yılının geçtiği O.C. Tuncer'e dayanılarak ifade ediliyor. Önge, a.g.e, s.47. O.C. Tuncer diğer bir açıklamasında cami için 1229 yılı ile birlikte çeşmenin 1252 yılında eklendiği fikrini de ileri sürmektedir. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri-1*...s.252. Fakat çeşmenin yazıtında 650/1252/1253 yılı okunmamaktadır.

¹⁰⁹ Toprak dam ve minaresi yıkılmış (?), 1957 onarımında yenilenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı'nda bulunan 62.04.01/1 numaralı tescil dosyası.

¹¹⁰ O.C. Tuncer, "13. Yüzyıla Ait Üç Kümbet. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, 1974-75, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1976, s. 98.; Aslanapa, *Türk Sanatı*...s.176.

Amasya Burmalı Minare Camisi (640/1242-43), Bünyan Ulu Camisi (654/1256-?), Amasya Gökmedrese Camisi (665/1266-67), Gülşehir- Kızılkaya Köyü Camisi (XIII-yüzyılın sonları 1293-?) ve Ayaş Ulu Camisi (XIII.yüzyılın sonları-XIV.yüzyılın başları) ile benzerlikler göstermektedir¹¹¹. Kuzey duvarı önünde üzerinde çeşme ile birlikte hünkâr mahfili girişine yer verilmesi bu zamana kadar rastlamadığımız farklı bir uygulamadır. Divriği Kale Camisi (576/1180-81), Niğde Alaeddin Camisi (620/1223), Divriği Ulu Camisi (626/1228-29), Amasya Burmalı Minare Camisi (640/1242) ve Beyşehir Eşrefoğlu Camisi'nde (696-1296-97, 699/1299-1300)¹¹² hünkâr mahfili uygulaması vardır. Çemişkezek'te Yelmaniye Camisi (Medresesi) (XIV. yüzyılın sonu- XV. Yüzyılın başı) ve Pertek Sağman köyünde Salih Bey Camisi, Medresesi ve Türbesi (1565-1570)¹¹³ çok fonksiyonlu özelliktedir. Bu nedenle Elti Hatun Camisi nin kuzeyinde bulunan çeşme nedeniyle çok fonksiyonlu özellik taşıdığı için bölgesel bir karakterden söz edebiliriz. Camide minarenin bulunmaması yönüyle de Divriği Kale (576/1180-81), Divriği Ulu (626/1228-29), Amasya Burmalı Minare (640/1242/43) ve Amasya Gökmedrese (665/1266-67) camileri ile benzerlikler kurabiliriz. İlk yapımda minaresi bulunmayan camilerin varlığı Anadolu'da Selçuklu dönemi camilerinin özelliklerinden bir diğeridir¹¹⁴. Taçkapıda, sivri kemerli silmelerle sağlanmak istenen derinlik etkisi ve devamında mukarnaslı kavsara düzeni, taçkapının iki yanında mihrabiyelelere yer verilmeyişi, geometrik ya da bitkisel bezemenin görülmemesi taçkapıyı farklı bir konuma getirmektedir. Taçkapının doğu cephesi üzerinde bulunmasıyla Niğde Alaeddin Camisi (620/1223) ile benzerlik gösteriyor. Diğer yandan sivri kemerlerin kademelenmesi ve sağlanan derinlik etkisi ile hemen yakınında yer alan Divriği Ulu Camisi nin (626/1228-29), darüşşifa taçkapısını anımsatıyor. Bunu Divriği etkileri şeklinde yorumlayabilmek mümkündür. Bu etkiye üst örtüde daha çok tonozun kullanımını da ekleyebiliriz. Mazgirt, Çemişkezek ve Divriği üçgeni biçiminde bir sanatsal alanın varlığı da belirmiş olmaktadır. Buna Harput ta eklenebilir.

Taçkapıdan girilince yaklaşık kare biçimli ve üzeri çapraz tonoz aydınlık feneri ile örtülü alan abdest alma kısmı son cemaat yeri olarak değerlendirilmektedir¹¹⁵. Bu yönüyle dönem içerisinde Konya Hacı Ferruh Mescidi (1215), Konya Beşarebey Mescidi (1216), Akşehir Taş Medrese Mescidi (1250), Konya Hoca Hasan Mescidi (XIII. yüzyıl), tümüyle yıkılmış olan Konya İnce Minareli Medrese Mescidi (1260-1265), Konya Sırçalı Mescit (XIII. yüzyılın ikinci yarısı) ve diğer bir grubu oluşturan Alanya Akşebe Sultan Türbesi ve Mescidi (1230), Konya Beyhekim Mescidi (XIII. yüzyılın ikinci yarısı), Konya Tahir ile Zühre Mescidi (XIII. yüzyıl), Harput Alaca Türbe ve Mescidi (1279), Sivrihisar- Mülk köyü Mescid (Eski Cami- Kümbet) - Türbeli Mescid (1248) gibi yapılarda son cemaat yeri ya da bunun öncüsü olduğu kabul edilen uygulamalar görülmektedir¹¹⁶. Boyuna/Derinlemesine/Dikine planlı camilerde rastlamadığımız son cemaat yeri sorunu orta açıklık uygulaması ile çözülmek istenmiştir. Bu kısmın altında da genelde bir şadırvana yer verilmiştir. Orta açıklık uygulamasına; Kayseri Ulu Camisi (1134-1143,

¹¹¹ Bu konuda bkz. Şahin, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Camileri-I ...*

¹¹² Şahin, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Camileri-I ...s. 404.*

¹¹³ Tükel, a.g.e, s.229-266 ; Sözen, a.g.m, s.29-46 ; İltter, 1975, 91-107.; Çemişkezek, Haz. A. Özbek, 1997, 82-84.

¹¹⁴ Bu konuda bkz. Şahin, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Camileri-I ... s.389-397.*

¹¹⁵ Tuncer, "Tunceli- Mazgirt Elti Hatun...s.14.

¹¹⁶ Konuyla ilgili olarak bkz. Murat Katoğlu, "13. Yüzyıl Konya'sında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve 'Son Cemaat Yeri'", *Türk Etnografya Dergisi*, 1966, IX, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1967, s.81-100.; Sadi Dilaver, "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.IV, 1970-1971, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971, s.17-28.; Fügen İltter, "Sivrihisar Yöresi Araştırmaları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Eski Önasya- Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Dergisi, *Anadolu (Anatolia)*, 1975-76, XIX, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1980, s.17-26.; S. LLOYD- D.S RICE,, Alanya (Ala'ıyya), Çev. N. Sinemoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.35, 36.; Rabia Özakin, "Konya'da Tek Kubbeli Selçuklu Mescitleri Tarihsel Gelişimi, Mimari Özellikleri", *VII. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri (II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı- Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri)*, 30 Nisan-02 Mayıs 1998, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya, 1998, s. 269-287.

onarım:602/1205-6), Kayseri Kölük Camisi (1135-1142, onarım: 607/1210-11), Niksar Ulu Camisi (540/1145-46?), Erzurum Ulu Camisi (575-1179/80), Bayburt Ulu Camisi'nde (XIII. yüzyılın başı), Niğde Alaeddin Camisi (620/1223), Divriği Ulu Camisi (626/1228-29), Kayseri Huand Hatun Camisi (635/1237-38), Konya Sahip Ata Camisi (656/1258) ve Beyşehir Eşrefoğlu Camisi (696/1296-97) yoğun olarak rastlıyoruz¹¹⁷. Orta açıklık kısmının altında da genelde havuz yer almaktadır. Mazgirt Elti Hatun Camisi'ndeki (650/1252-53) abdest alma kısmının kuzeyde ayrı bölüm halinde düzenlenişi ile orta açıklık uygulamasının farklı biçimde ele alındığının göstergesidir. Üst örtüde tümüyle tonoz örtü sistemi tercih edilmiş, bir bakıma kalın ayaklara ve sivri kemerlere oturan yarım tonoz ve orta alandaki fenerli çapraz tonozun zengin uygulamasıyla karşılaşırız. Cami ve türbelerde yapım malzemesi olarak taşın kullanılması Selçuklu yapılarında Anadolu'lu özellik olarak belirlemektedir¹¹⁸. Türbede pencere nişlerinin kemer ve köşelerinde görülen tuğla işçiliğinin daha sonraki onarımlara ait olduğu ifade edilmektedir¹¹⁹.

Yapıda bezemeye yer verilmemesi diğer farklı yönlerindedir. Hemen yakınında bezemeleriyle eşsiz bir yere sahip olan Divriği Ulu Camisi varken burada bunun tam tersine çok sade bir yapıyla karşılaşmamız düşündürücüdür. Bunu başkent yapılarından uzak taşra gelenekleri şeklinde açıklayabiliriz.

Sonradan yapılan minare Harput Sare Hatun Camisinin minaresi ile benzerlik gösteriyor. Sare Hatun Camisi'nin minaresi 1898 yılında eklenmiş, yapıyla birlikte Cumhuriyet döneminde onarımlar geçirmiştir¹²⁰. Her iki caminin minaresi benzerlikleri nedeniyle olasılıkla aynı sanatçı tarafından yapılmış olmalıdır.

Minber sonradan yapıldığı izlenimi verse de ahşap ve taşın birlikte kullanımı yönüyle Ermenek Ulu (702/1302)¹²¹ camisinin olasılıkla onarılan minberini çağrıştırıyor.

Belirttiğimiz yönleriyle Mazgirt Elti Hatun Camisi Anadolu Selçuklu dönemi içerisinde önemli bir yer tutmakta ve yenilikler getirmektedir.

Tunceli/ Mazgirt Elti Hatun Kümbeti

İlçe merkezinde Elti Hatun Mahallesi'nde, caminin yaklaşık olarak 100-150 m. doğusundadır (Resim:40). Yapım yılına ve yaptırıcısına ait herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Araştırmacılar tarafından cami ile aynı yıllarda¹²² 650/1252-53¹²³ yaptırıldığı benimsenmektedir.

Kümbet, tek katlı ve sekizgen gövdelidir. Üzeri sekizgen külahla örtülüdür (Çizim:13, Resim:40). Kenarların uzunluğu dışta; 3.29-3.33 m., içte; 2.24-2.40 m. arasında değişmektedir. Kuzey yönünde eyvanlı giriş, diğer üç yönde ise birer pencere yer almaktadır. 0.83-1.00 m. arasında boyutları değişen pencerelerin üzerini birer kemer çevirir. İçeriye doğru 0.94- 1.00 m. arasında değişen ölçülerde genişlemektedir. Türbenin duvar kalınlığı ise 1.20 m. dolayındadır. Kuzey yönde bulunan girişin eyvanlı kısmı 1.15 m. eninde ve 4.09 m. uzunluğundadır. Yapımda bölgeye özgü koyu renkli kesme taş ile iç kısmında pencere kemerlerinde tuğla kullanılmıştır (Resim:40,41). Koyu renkli kesme taşlar büyük olasılıkla orijinal yapıya ait olmalıdır. Açık renkli olanlar ise onarıma işaret etmektedir. 1.89x 1.23 m. boyutlarında düz atkı taşı girişi, birbirini izleyen dört silme çevirmektedir. Atkı taşının üzerini ise beyaz renkli basık kemer yer alır. Bu

¹¹⁷ Şahin, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Camilerinin...* s.197, 198.

¹¹⁸ Ömür Bakırcı, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yapı Malzemeleri" IV. *Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bildirileri*, 25-26 Mayıs 1994, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya, 1995, s.165-181.

¹¹⁹ Önkal, a.g.e, s.113.

¹²⁰ Danık, *Koç ve At Şeklindeki ...* s. 54.

¹²¹ Diez-Aslanapa-Koman, a.g.e, s.5-8.; H. Bardakçı, *Bütün Yönleriyle Ermenek*, Çaba matbaası, Konya, 1976, s.91-102.; A. Uysal, - N. Alodalı - M. Demirci, *Dünü ve Bugünüyle Karaman - Kültür, Tarih, Coğrafya, İlçe, Kasaba ve Köyler-*, Arı Ofset Matbaacılık.Uysal-Alodalı-Demirci, Konya, 1992, 493.

¹²² Tuncer 1971, 100.; Önkal, a.g.e, s. 114.

¹²³ Tuncer, 1971, 16.; Önkal, a.g.e, s. 114.

kısım ile giriş ve kümbetin yan duvarlarıyla birleştiği kısımda da üç sıra halinde silmeler üç yanı çevirmektedir. Bu yüzeylerin üzerinde geometrik şekilli bezemeler kümbetin tek süsleme unsurunu oluşturmaktadır (Resim:41).

Doğrudan gövde kısmına geçilen türbenin içerisi sekizgen plan özelliğindedir. Mihrap nişi olmayan türbenin sandukaları olasılıkla daha sonraki onarımlarda elden geçirilmiş olmalıdır. Pencerelerin söve ve kemerleri tuğladandır. Sekizgen alanın üzeri sekizgen kubbemsi (?) düzenleme ile örtülüdür (Çizim:13, Resim:42,43).

Elti Hatun'un 650/1252-53 yılında camiye yaptırdığını, Süleyman Şah'ın kızı olduğunu kabul edersek, bölgenin Mengüceklilerin ardından Anadolu Selçuklu idaresinde bulunduğu anlaşılıyor¹²⁴

Saptamalar/ Yorumlamalar

Elti Hatun Türbesi, sekizgen planı ile dönem içerisinde çoğunlukla uygulanan plan geleneğindedir¹²⁵. Mazgirt'in yakınında, Divriği'de; Sitte Melik (590-592/1194-1196), Kamerüddin (20 Şubat 592/ 19 Temmuz 1196), Kemankeş (638/1240-1241), Kemah'ta; Mengücek Gazi (XII. Yüzyılın sonu- XIII. Yüzyılın başı), Sancaktar (XII-?), Gözcü Baba (XIII. Yüzyılın son.), Harput'ta; Fatih Ahmet (713/1313)¹²⁶, Çemişkezek Uzun Hasan (Tekya) türbeleri (980/1572)¹²⁷ ile benzerlik görülmektedir. Diğer yandan kümbet tek katlı, cenazelik katının bulunmayışı ile de dikkati çekiyor. Bu yönden; Sivas Abdü'l Vehhab Gazi (XII. Yüzyılın ortaları)¹²⁸, Niksar Kulak (XII. Yüzyılın 3. çeyreği)¹²⁹, Kayseri Hasbek Hoca Hasan (580/1184-1185)¹³⁰, Divriği Sitte Melik (590/1194)¹³¹, Divriği Emir Kamerüddin 20 Şubat 592/19 Temmuz 1196)¹³², Erzurum Mehdi Abbas (XII.yüzyılın son.)¹³³, Kemah Behramşah (XII. Yüzyılın sonları- XIII. Yüzyılın başları)¹³⁴, Divriği Melike Turhan (626/1228-1229)¹³⁵, Aksaray Kılıç Arslan XIII. Yüzyılın ilk çeyreği)¹³⁶, Konya Tacülvezir (637/1239-1240)¹³⁷, Aksaray Bekar Sultan (XIII.

¹²⁴ Selçuklulardan önce bölgede özellikle Mengüceklilerin etkili olduğu tarihsel verilerden anlaşılmaktadır. Sakaoğlu, Türk Anadolu'da...1971, s.64.; Sümer, *Selç. Dev. Doğu Ana. Türk...*s.9.; Ali Kaya, Danişmendname'ye dayanarak Mazgirt çevresi ve Dersim'im güney bölümlerine kadar olan yerlerde Mengücek (Mengücek) oğlu İshak (İshak) Bey'in (1118-1142) etkinliğinin olduğunu belirtmesi de yukarıdaki görüşlerle uygunluk göstermektedir. Kaya, a.g.e, s.121. Günümüzde şehrin güney kesiminin "Mengüçük" adını taşıması tarihsel verileri doğrulamaktadır. İleride değineceğimiz Divriği etkilerinin belirlenmesi bakımından bu tarihi bilgiler önem taşımaktadır.

¹²⁵ H. Önkal, çalışmasında sekizgen planlı (sekiz kenarlı) türbelerin sayısını 43 olarak vermektedir. 111 türbe içerisinde bu oran %38.7 lik oranı oluşturmaktadır. Önkal, a.g.e, (İçindekiler)

¹²⁶ Tarihlemeler H. Önkal'a göre verilmiştir. Bkz. Önkal, a.g.e, s. 42, 46, 97, 53, 132, 171, 184.

¹²⁷ Güven, a.g.e, s.46 ; Kara, a.g.e, s.26. O.C. Tuncer, "Uzun Hasan-Hasan Padişah" adlandırmasının, Uzun Hasan'ın 1478 yılında ölmesi nedeniyle uygun olmayacağı görüşündedir. O Cezmi Tuncer, "Tunceli- Çemişkezek'te Bir Türbe", *Önasya*, Aylık Türkoloji Fikir ve Aktüalite Dergisi, Yıl:6, C.6, S.63, Şenyuva Matbaası, Ankara, 1970, s. 9, 10,15.

¹²⁸ Önkal, a.g.e, s.27.

¹²⁹ Önkal, a.g.e, s.30. O.C. Tuncer, 1170 yılını öneriyor. O. Cezmi, *Anadolu Kümbetleri-I (Selçuklu Çağı)*, Güven Matbaası, Ankara, 1986, s.240.

¹³⁰ Önkal, a.g.e, s. 33. O.C. Tuncer, XIII. Yüzyılın başlarını öneriyor. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri-I ...* s.150.

¹³¹ Önkal, a.g.e, s. 42. O.C. Tuncer, 1196 yılını öneriyor. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri-I ...*s.228.

¹³² Önkal, a.g.e, s. 46. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri-I ...*s.224.

¹³³ Tuncer, *Anadolu Kümbetleri-I ...*s.120.

¹³⁴ Önkal, a.g.e, s.347. O.C. Tuncer, Behramşah'ın kümbetinin, Erzincan'ın merkez Aşağı Ulalar Köyünde bulunduğunu belirterek, bu kümbeti Selçukşah'a mal etmektedir. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri-I...s.112-114*. Benzer açıklamaları, günümüze kadar gelememekle birlikte, açıklamasını vererek T. Erdoğan Şahin'de belirtiyor. Şahin, *Erzincan Tarihi...* s.272.

¹³⁵ Önkal, a.g.e, s. 398. O.C. Tuncer, 1227 yılını belirtiyor. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri-I ...*s.236.

¹³⁶ Önkal, a.g.e, s.86. O.C. Tuncer, 1260 yılını dolaylarında yapılmış olabileceği görüşündedir. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri-I... s.223*.

¹³⁷ Önkal, a.g.e, s. 95. O.C. Tuncer, XIII. Yüzyılın ilk çeyreğini öneriyor. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri-I ...*s.189.

Yüzyılın ikinci yarısı¹³⁸, Kayseri Huand Hatun (1260-1270)¹³⁹, Kayseri Şah Cihan Hatun (Döner) (1285 civ)¹⁴⁰, kümbetlerini çağrıştırıyor. Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde cenazelik katı olmayan örnekler geleneğin sürdüğünü göstermektedir¹⁴¹.

Sonuç

Kuzeydoğu Anadolu bölgesinden bir grup yapının plan tipleri ve yapım özelliklerine göre irdeleme yapıldığında öncelikle siyasal/idari sınırlar ile kültürel/sanatsal sınırların aynı olmadığı belirlenmesini yapmak gerekiyor. Daha da önemlisi, toplumsal düşünce yapısının yapıların plan tiplerine yansıdığı en açık göstergesi, kanıtlayıcısı durumundadır. Konunun ele alınmasında veya ortaya konulmasında bu bakış açısı son derece de büyük önem taşıyor. Cenazelik/mumyalık katının varlığı, mumyalama geleneklerinin Kemah Mengücek Gazi ve Harput Arap Baba Türbeleri örneğinde olduğu gibi mumyalama geleneğinin sürmesi, Kemah-Harput-Amasya ilintileri ile birlikte, Divriği Sitte Melik ve Tunceli Mazgirt Elti Hatun kümbetlerinde cenazelik/mumyalık katının olmayışı aynı beylik sınırları içerisinde kültürel farklılığın yapının plan tipine yansıdığı belirgin bir örneğini oluşturuyor. İran'ın sanatsal uygulamalarının en önemli yanlarından birisi olan tuğla ile Anadolu'nun özgün yapım malzemesi olan taşın bir arada Kemah Mengücek Gazi Kümbetinde olduğu gibi Kemah-Niksar-Kayseri-Aksaray/Selime ilintileri sanatsal geleneklerin sürdüğünün, Anadolu Selçuklu dönemi sanatçılarının kendi sanatsal anlayış ve kurallarına göre yapıyı yaptığının da göstergesi durumdadır. Diğer yandan zaviye geleneğinin bölgede yoğun görülmesi (Kemah, Eski Arapkir, Kemaliye, Çemişkezek, Harput...) dönem içerisinde Anadolu'da Selçuklu dönemi toplumsal ve düşünce yapısının oluşması bakımından önemlidir. Ayrıca Harput Ulu Camisi örneğinde olduğu gibi Enine Düzenlemeli Cami plan tipinin Harput-Bitlis ilintilerini göz önüne alarak bölgede uygulanması diğer bir önemli yanı oluşturuyor. Selçuklu öncesi Anadolu'sunun yerli Hıristiyan sanatı geleneğinin Divriği Sitte Melik ve konu dışı olmakla birlikte Tercan Mama Hatun Kümbetinde belirtilmesi Anadolu Selçuklu dönemi zengin kültürel yapısının göstergesi durumdadır. Anadolu Selçuklu dönemi sanatsal ortamının anlaşılmasında kuşkusuz sanatçıların büyük yeri ve önemi vardır. Kemah Mengücek Gazi kümbetinde "Amel-i Ömer Bin İbrahim el-Taberi" ve Divriği Sitte Melik Kümbetinde Amel-i ... Behram... (Behramoğlu Meragalı Tut Bey ...eseri) adının geçmesi bu bağlamda önemli görünüyor. Dönem içerisinde Anadolu dışından; Meraga, Tus, Halep, Musul, Şam gibi kentlerden gelen sanatçılar yanı sıra Anadolu sanatçıların yapım sürecine katkıda¹⁴²

¹³⁸ Önkal, a.g.e, s. 145; O.C. Tuncer, XII. Yüzyılın 3. çeyreği şeklinde ifade ediyor. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri-I* ...s.219.

¹³⁹ Önkal, a.g.e, s.126. O.C. Tuncer, XIII. Yüzyılın 3. çeyreğini belirtiyor. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri-I* ...s.170.

¹⁴⁰ Önkal, a.g.e, s.196. O.C. Tuncer, 1295-1300 yılını öneriyor. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri-I*... s.163. Kemal Göde, Haluk ve Beyhan Karamağaralı'ların ifadelerine dayanarak yapının Eratnalılar dönemine (1327-1381) ait olduğu görüşündedir. Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994, s.156.; Kemal Göde, "Eratnalılar Döneminde Kayseri (1327-1381)", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 16-17 Nisan 1998, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, Kayseri, 1998, s.149-156.; Ertan Daş, Erken Dönem Osmanlı (1300-1500) türbeleri içerisinde; 10'nun (%11) mumyalığa, oturmaliği bulunanların %60'na yakınında mumyalık bulunmadığını ifade etmektedir. Ertan Daş, *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2003, s.391-396.

¹⁴¹ O.C. Tuncer, Beylikler ve Osmanlı döneminde 173 yapı içerisinde tek katlıların sayısını 123 ve oranını %71 olarak veriyor. Anadolu Selçuklu günlerinde ise 64 yapının 17'sinin (%27) tek katlı olduğunu vurguluyor. Ele alınan kümbetlerinden toplamında, Anadolu Kümbetlerinde 237 tanesinin 140'ı (%59) tek katlıdır. O. Cezmi, "Geleneksel Bazı Vakıf Yapılarımızda Duvar Kalınlıkları, Yükseklikleri, Açıklıkları Arasındaki Matematiksel Bağ ve Temeller Üzerine Bir İnceleme. IX. Vakıf Haftası Kitabı (Türk Vakıf Medeniyetinde Hz. Mevlana ve Mevlevilerin Yeri ve Vakıf Eserlerinde Yer Alan Türk- İslam Sanatları Seminerleri, 2/4 Aralık 1991, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1992, s. 270.

¹⁴² **Amel-i Üstad Hasan Bin Piruz (?) el- Meragi/Divriği Kale (Şahin Şah) Camisi (576/1180)**, *Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı*... s.117, 118.; **Amel-i Ahmed Bin Ebubekir el- Marendi/ Niksar Kırkkızlar (Kırğızlar) Kümbeti (1220)**, Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı*... s.11-121.; **Amel-i Ahmed Bin Bizl (?) el- Marendi/Sivas I. İzzeddin Keykavus Şifahanesi (614/1217, 619/1220)**, Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı*... s.217-219.; **Amel-i Ahmed Bin İbrahim El Tiflisi/ Divriği Ulu Camisi Minberi (638/1240)**, Bayburtluoğlu, *Anadolu'da*

bulunmaları sanatsal ve kültürel zenginliklerin Anadolu Selçuklu dönemi içerisindeki önemini yansıtmaktadır.

Kaynakça

- AKA, İ. *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- AKSOY, M. "Tarih Sosyolojisi Bağlamında Mazgirt- Tunceli Araştırmaları", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C.69, S.410, Mart 2021, s.16-21.
- AKSOY, M. "Tarih Sosyolojisi Bağlamında Nazmiye- Tunceli Araştırmaları", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C.69, S.412, Mart 2021, s.28-31.
- AKTUN, A., *Timur'un Anadolu Seferleri ve Sonuçları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Ön Çalışması, Erzurum, 1980.
- Ali Kemali, *Erzincan Tarihi, Coğrafi, Toplumsal, Etnoğrafi, İdari, İhsai İnceleme Araştırmaları Tecrübesi*-.2. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.
- ALPTEKİN, C., "Artuklular" mad., *İslam Ansiklopedisi*, C.3, ; İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1993, s.415.
- ALTUN, A. "Harput Ulu Camiinin Durumu", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.5, 1972-1973, s.79-94.
- ALTUN, A., *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978.
- ARIK, O., "Hasankeyf Kurtarılmalı", *Sanat Dergisi*, S.2, Kültür Bakanlığı Yay., Şubat, 1993, s.17.
- ARDIÇOĞLU, N., "Harput Tarihi ve Abideler", *Altan Elazığ Halkevi Dergisi*, Yıl:3-4, S.44-47, 1937 (?), s.16-18.
- ARDIÇOĞLU, N., *Harput Tarihi*, Harput Turizm Derneği Yay., İstanbul, 1964.
- ARTUK, İ., "Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hınkeyfa'nın İlhakı ile ilgili iki Sikkesi", *Ord. Prof. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI'ya Armağan*, Türk Tarih Kurumu, Yay., Ankara, 1988, s.417.

Selçuklu Dön. Yapı... s.69-71.; Amel-i Ziya el Erzurumi ve İlyas el Musuli/ Siirt Ulu Camisi Minberi (611/1214), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... 75-78.; Amel-i Ebu Said Bin İsmail el Kazvini/ Harput Ulu Camisi Minberi (551/1156), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... s.72-74.; Amel-i Muhammed bin Muhammed Bin Osman el Benna el- Tusi/ Konya Sırçalı Medrese (640/1242), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... s.224-228.; Amel-i Ebu Ali el- Halebi bin el- Kettani/ Sinop Kalesi (Rebiyülahır 612/Temmuz 1215), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... 135-137.; Mimar Sxistos/ Sinop Kalesi (Rebiyülahır 612/Temmuz 1215), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... s.172, 173.; Amel-i Ebu Ali Bin el Kettani el- Halebi/ Kızılkule-Alanya (Rebiyülahır 623/ Nisan 1226), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... s.124, 125.; El Üstad Cafer Bin Mahmud el Halebi/Diyarbakır Devegeçidi Suyu (Halilviran/Artuklu) Köprüsü (615/1218), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... s.189-192.; Amel-i Siryanos/ Akşehir Nidir Köyü Camisi (619 Cemaziyelevvel – Haziran 1222), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... s.275, 276.; Amel-i Kelük Bin Abdullah/ Konya Sahip Ata Camisi (656/1258), Konya İnce Minareli Medrese (1260-1265), (Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... s.132-134, 114-116.; Amel-i Üstad Kaluyan El Konevi/Sivas Sahip Ata (Gök Medrese) (670/1271), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... s.102-104.; Amel-i Kaluyan Bin Karabuda/ Bünyan Ulu Camisi (654/1256), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... s.149-151.; Amel-i Üstad Mehmed Bin Mahmud El Aksaravi/ Amasya Pervane Bey (Burmali Minare) Camisi (640/1242-1243), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... s.214-216.; Şahin, 2014, 85-96.; Amel-i Yakup Bin Ebubekir El-Malati/Eski Malatya Ulu Camisi (621/1224 (?), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı... s.266-268.; Amel-i Davud Bin Abdullah el-neccar el- Ankaravi/ Çorum Ulu (Alaeddin) Camisi Minberi (10 Safer 706/22 Ağustos 1306), Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dön. Yapı...s.36-41.... gibi sanatçılar Anadolu Selçuklu dönemi yapım sürecine katkıda bulunmuşlardır.

- ASLANAPA, O., *Türk Sanatı. I-II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- ASLANAPA, O., *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1991.
- AŞAN, M.B., *Elaziğ. Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskan İzleri (XI-XII. Yüzyıllar)*, 2.Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982.
- AŞAN, M. B. "Harput Ulu Cami Minberi", Fırat Üniversitesi *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.2, s.29-46.
- AYDIN, D., *Kemah'taki Selçuklu Dönemi Türbeleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Öğrenci Tezi, Erzurum, 1985.
- BACHMANN, C.W., *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan*, Otto-Zeller Verlag, Leipzig, 1913.
- BAKIRER, Ö., *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı-I/II*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yay., Ankara, 1980.
- BAKIRER, Ö., "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yapı Malzemeleri" IV. *Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bildirileri*, 25-26 Mayıs 1994, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya, 1995, s.165-181.
- BARDAKÇI, H., *Bütün Yönleriyle Ermenek*, Çaba Matbaası, Konya, 1976.
- BAYBURTLUOĞLU, Z., *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Sanatçıları-I "Ağaç İşi Ustaları"*, Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1989.
- BAYBURTLUOĞLU, Z., *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1993.
- BAYRAM, M., "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Kültürel Yapılanma ve Siyasi Boyutları", Selçuk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.1, Konya, 1994, s.79-92.
- BEYSANOĞLU, Ş., *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar)*, C.1, Ankara: Neyir Matbaası, Ankara, 1987.
- BEYSANOĞLU, Ş., *Kültürümüzde Diyarbakır*, San Matbaası, Ankara, 1992.
- BİLGET, H.B., *I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- CAHEN, Cl., *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, 3.Basım, e Yayınları, İstanbul, 1994.
- ÇAL, H., "Erzincan Çayırılı Mezarlarında Kuş Motifi", 220-239, <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=89&Sayfa=217>.
- ÇAYÇI, A., (2001). "Selçuklu ve Artuklu Sikkelerinde Zodiak Tasvirleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler-I*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya, 2001, 207, 208, s.213- 215.
- ÇAYCI, A. *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.
- ÇEVİK, N., *Harput'ta Bulunan Selçuklu Devri Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Öğrenci Tezi, Erzurum, 1985.

- DAĞHAN, A., *Iğdır Çevresinde Koç- Koyun ve Deve Şeklindeki Mezar Taşları*, Adnan Menderes Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü yayınlanmamış Bitirme Tezi, Aydın, 2013.
- DANIK, E., *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.
- DANIK, E., *Ortaçağ'da Harput*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.
- DARKOT, B., "Harput", mad., *İslam Ansiklopedisi*, C.5., TDV Yay., İstanbul, 1993, 29.
- DAŞ, E., *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2003.
- DEMİRKENT, I., *Urfa Haçlı Konduğu Tarihi (1118-1146)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.
- DENİZLİ, H., *Sivas Tarihi ve Anıtları*, (Basım Yeri ve Yılı Bulunmuyor).
- DIEZ, E- ASLANAPA, O- KOMAN, M.M., *Karaman Devri Sanatı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1956.
- DİLAVER, S., "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.IV, 1970-1971, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971, 17-28.
- DIYARBEKİRLİ, N., *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.
- DOĞANBAŞ, M., *Mumyalama Sanatı ve Anadolu Mumyaları*, Doğu Mat. Ltd. Şti. Ankara, (Basım yılı bulunmuyor).
- DONABEDIAN P., "Armenia- Georgia- İslam: A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture", Patrick Donabédian. Armenia – Georgia – İslam : A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture. Aldo Ferrari; Stefano Riccioni; Marco Ruffilli; Beatrice Spampinato. L'arte armena : *Storia critica e nuove prospettive Studies in Armenian and Eastern Christian Art 2020*, 16, Edizioni Ca' Foscari - Digital Publishing, 2020, pp.62-112, 2020, Eurasiatica, 978-88-6969-495-0. ff10.30687/978-88- 6969-469-1/005ff. fffalshs-03177703f (<https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-03177703/document>).
- DURUKAN, A., "Harput Ulu Camiinin Düşündürdükleri", *Dünü ve Bugünüyle Harput-I, (Tarih-Edebiyat- Şiir-Folklor)*, Yay. Haz. Fikret Karaman, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yay., Elazığ, 1999, s.305-337.
- ERDEM, N., "Harput Tarihi'ne Bir Bakış", *Altan Elazığ Halkevi Dergisi*, Yıl: 1937, S.39-42, s.8-11.
- ERHAT, A., *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1978.
- ERKİLETLİOĞLU, H- GÜLER, O., *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996.
- ERDMANN, K., "XIII.Yüzyıl Anadolu Camilerinin Özel Durumu", *Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 19-24 Ekim 1959, Ankara, 1962, s.144-151.
- ESER, E., *Tunceli İli Çemişkezek İlçesi Yelmaniye Camii (Medrese Camii)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.

- GENCER, Z.T. “Çok Kültürlü Toplumlarda İletişim: Divriği Örneği”, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, S.1, Mart 2011, s.186-205.
- GÖDE, K., *Eratnalılar (1327-1381)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994.
- GÖDE, K. “Eratnalılar Döneminde Kayseri (1327-1381)”, II. *Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 16-17 Nisan 1998, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi, Kayseri, 1998, s.149-156.
- GÖKÇEN, R., *Elazığ ve Doğu Anadolu Bölgesi*, Özyürek Yay., İstanbul, 1992.
- GÖKBORU, E., "Mengüçik" Adı ve "Mengüçik Gazi" Hakkındaki Bazı Çelişkiler Üzerine", *Erzincan MENGUCELİ Aylık Kültür Araştırma ve İnceleme Dergisi*, 1. Yıl, S.2., Erzincan, Ağustos, 1979, s. 6-7.
- GÖYÜNÇ, N., *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- GÜNDOĞDU, H- BAYHAN, A.A- AKTEMUR, A.M- TIĞCI, S- ARSLAN, M., *Kültür Varlıkları ile Kemah*, Ankara: Kariyer Matbaası, Ankara, 2009.
- GÜVEN, K., *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1991.
- HALAÇOĞLU, Y., *Türkiye'nin Derin Kökleri Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, 4. Baskı, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı; İstanbul, 2017.
- İbni Bibi., *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi. (İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden)*, M. Nuri GENÇOSMAN, Notlar ekleyen F.Uzluk, Ankara: Uzluk Basımevi, Konya, 1941.
- İbnü'l Ezrak., *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla çeviren A.SAVRAN, Çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum, 1992.
- İLTER, F., “Doğu Anadolu’da Timur Devrinden Bir Yapı ‘Yelmaniye Medresesi’-“, *Anadolu (Anatolia)*, S.XVII, 1973, AÜ DTCF Eski Ön Asya- Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Dergisi, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975, s. 91-107.
- İLTER, F., “Sivrihisar Yöresi Araştırmaları”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Eski Önasya- Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Dergisi, *Anadolu (Anatolia)*, 1975-76, XIX, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1980, s.17-26.
- KARA, B., *Tunceli'deki Türk Dönemi Mimari Eserleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2000.
- KATOĞLU, M., “13. Yüzyıl Konya’ında Bir Cami Grubunun Plan Tipi ve ‘Son Cemaat Yeri’”, *Türk Etnografya Dergisi*, 1966, IX, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1967, s.81-100.
- KAYA, A., *Başlangıçtan Günümüze Dersim Tarihi*, İstanbul: Can Yayınları, İstanbul, 1999.
- KAYGUSUZ, İ., *Onar Dede Mezarlığı ve Adı Bilinmeyen Bir Türk Kolonizatörü Şeyh Hasan Oner*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1983.
- KINDİĞİLİ, M.L. “Kemah Mezar Anıtları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.23 Özel Sayı, Erzurum, 2019, s.2178-2182.
- KUBAN, D., *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yay., İstanbul, 1965.

- KUBAN, D., “Ortaçağ Anadolu- Türk Sanatı Kavramı Üzerine “ *Malazgirt Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yay.*, Ankara, 1972, s.382-395.
- KURTİŞOĞLU, Gülay Apa., *Anadolu Selçuklu Dönemi Ahşap Minberleri*, Selçuklu Belediyesi Yay., Konya, 2015.
- LLOYD, S- RICE, D.S., Alanya (Ala’ıyya), Çev. N. Sinemoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- MERÇİL, E., *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- MERT, O., “Kemaliye’de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar/ Traces of Ancient Turkish in The Kemaliye: Petroglyphs and Tamgas in The Dilli Vallery”, Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.34, Erzurum, 2007, s.233-254. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33091>
- MİROĞLU, İ., *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
- NERSESSIAN, S.D., *Armenian Art*, Thames and Hudson, London, 1978.
- ORAL, M.Z., "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri", *Vakıflar Dergisi*, S.5, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1962, s. 37-38.
- ORAL, M.Z., "Harput Ulu Cami Duvarındaki Vergi Kitabesi", *VI. Türk Tarih Kurumu Bildirileri*, Ankara 20-26 Ekim 1961, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967, s. 140-145.
- ÖNEY, G., *Akdamar (Akhtamar) Kilisesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- ÖNGE, Y., *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1997.
- ÖNKAL, H., *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1996.
- ÖZAKIN, R., “Konya’da Tek Kubbeli Selçuklu Mescidleri Tarihsel Gelişimi, Mimari Özellikleri”, *VII. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri (II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı- Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri)*, 30 Nisan-02 Mayıs 1998, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya, 1998, s. 269-287.
- ÖZBEK, A., *Bütün Yönleriyle Çemişkezek*, Çemişkezek Kalkındırma ve Güzelleştirme Derneği Yayınları, Ankara, 1997.
- ÖZERGİN, M.K., “Anadolu’da Selçuklu Kervansarayları”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi*, S.20, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1965, s. 141-170.
- ÖZTUNA, Y., *Büyük Türkiye Tarihi*, C.I., Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1983.
- ÖZTÜRK, S., *Erzincan İli Yakın Çevre İncelemesi*, Dünya Kitabevi Kemah, 1977.
- PARLA, C., “Kemah Mengücek Gazi Kümbeti’ne İkonografik Yaklaşım”, *Erdem*, S.58, 2010, s. 269-290. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/43857/539445>
- PEKTAŞ, K., *Kemaliye (EğİN) de Türk Mimarisi*, TŞOF Trafik Matbaacılık, Ankara, 2006.
- RUNCIMAN, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, C.1, Çev. F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- RUNCIMAN, S., *Haçlı Seferleri Tarihi. Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*, C. 2, Çev. F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

- SAKAOĞLU, N., *Türk Anadolu'a Mengücekoğulları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.
- SAKAOĞLU, N., *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, Genişletilmiş 1. Baskı, Yapı- Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- SAKAOĞLU, N., *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*, Alfa-Tarih Yayınları, İstanbul, 2016.
- SAVCI, S., *Silvan Tarihi*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Yay., Diyarbakır, 1956.
- SEVİM, A., *Azimi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1988.
- SEVİM, A., *Surive Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- SEVİM, A- YÜCEL, Y., *Türkiye Tarihi (Fetih-Selçuklu ve Beylikler Dönemi)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- SEVİM, A., *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin. Atsız. Artuk ve Aksungur)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.
- SEVİM, A., *Anadolu'nun Fethi ve Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- SÖZEN, M., "Çemişkezek'de Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.IV, 1970-1971, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971, s. 29-46.
- SUNGUROĞLU, İ. *Harput Yollarında*, C.1, Yeni Matbaa, İstanbul, 1958.
- SÜMER, F., " Mengücekliler" mad., *İslam Ansiklopedisi*, C.7., Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1970, s. 713-718.
- SÜMER, F., *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
- SÜMER, F., *Tarihi -Boy Teşkilatı- Destanlar Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.
- SÜMER, F., *Karakovunlular (Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar)*, C.1, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.
- ŞAHİN, M.K., "Tercan- Mama Hatun Külliyesi'ndeki Taşçı İşaretleri", *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı -Sanat Yazıları-*, Ed. Mustafa Denктаş- Yıldırım Özbek, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri, 2001, s.509-536.
- ŞAHİN, M.K., "Aydm Müzesi'nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler", Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Sanat Tarihi Dergisi*, S.XV/1, Nisan 2006, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2006, s.145-147.
- ŞAHİN, M.K., "Mazgirt Elti Hatun Camisi, Türbesi ve Çoban Baba (Dede) Türbesi Üzerine Gözlemler", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar: 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar*, Turan Takaoglu, Hitit Color, İstanbul, 2006, s.345-364.
- ŞAHİN, M.K., "Samsun Müzesi'nde Bulunan Anadolu'da Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler", *Samsun Sempozyumu*, 13-16 Ekim 2011, C.III, Ed. M. Aydın- B. Şişman- S. Özyurt- H. Atsız, Samsun Valiliği Yayınları, Samsun, 2012, s.610-616.
- ŞAHİN, M.K., *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Camileri-I Boyuna (Derinlemesine/Dikine) Düzenlemeli Camiler (Anadolu Selçuklu Devleti'nin Yıkılışına Kadar)*, Merdiven Yayınları, Ankara, 2014.

- ŞAHİN, M.K., *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Camilerinin Çözümlemeli Plan İrdelemesi*, Merdiven Yayınları, Ankara, 2015.
- Şahin, M.K.- VARİS, S., “Eskişehir/Seyitgazi Kümbet Köyünde Bulunan Himmet Baba/Kümbet Dede Kümbeti Üzerine Yeni Düşünceler”, *XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 02-05 Kasım 2016, (Proceedings Of The XXth International Symposium Of The Medieval And Turkish Era Excavations And Art History Researches (02-05 November 2016), Ed. Doç. Dr. Ela Taş-Arş. Gör. Rumeysa Işık Yayla- Arş. Gör. Murat Alkan, Sakarya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2017, 622-652.
- ŞAHİN, M.K., “Akhisar Müzesi’nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Sikkeler”, *Sanat Tarihi Yazıları –Prof. Dr. Kerim Türkmen Armağanı-*, Ed. Dr. S. Murat Topçu- Dr. Remzi Aydın, Çizgi Kitabevi, Konya, 2017, s. 368-373.
- ŞAHİN, M.K., “Anadolu Selçuklu Döneminde Malatya ve Tokat Çevresinde Bulunan Bazı Yapılar Üzerine Düşünceler/ Remarks on Some Buildings Located Around Malatya and Tokat in Anatolian Seljuk Period”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)-Journal of Seljuk Civilizational Studies (JSCS)*, Yıl:2018, Sayı:3, Konya, 2018, s.211-251 (ISSN:2651-2602/e-ISSN: 2548-0367).
- ŞAHİN, M.K.- ÇOK, B., “Anadolu Selçuklu Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerindeki Bazı Camilerin Sanatsal Kökeni ve Oluşumu Üzerine Bazı Düşünceler/ Reflections on Artistic Origins and Emergence of Some Mosques in East and Southeastern Anatolian Region During Seljuk Period ”, *I. Uluslar arası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu- Suriye- Irak- Filistin, Bildiri Kitabı, / I. International Seljuk Historical Geography Symposium/ Syria- Iraq- Palestine*, Proceeding Book, Ed. Ahmet Çaycı, Necmeddin Erbakan Üniversitesi Yay., Konya, 2020, s. 609-635.
- ŞAHİN, T.E., *Erzincan Tarihi*, C.1, Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yayınları, Erzincan, 1985.
- ŞAHİN, T- SARIÇİMEN, G., “Erzincan ve Çevresi Araştırmaları-I”, *AKRA Kültür ve Sanat Dergisi*, C.9, S.23, 2021, 9-38 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akrajournal/issue/59258/834519>.
- ŞİMŞEK, M., *Hıdır Abdal Sultan Ocağı*, Anadolu Matbaacılık, İstanbul, 1993.
- TABAK, N., *Ahlat Türk Mimarisi*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1972.
- TOGAN, Z.V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1981.
- TOP, M., “Gevaş İzzeddin Şir Camii”, *Dünyada Van*, Van Valiliği Kültür ve Sanat Dergisi, Yıl:7, S.20, Eylül- Ekim 1999, s.18-21 academia.edu/21906908/Gevaş_İzzettiin_Şir_Camii
- TUNCER, O.C., “Tunceli- Çemişkezek’te Bir Türbe”, *Önasya*, Aylık Türkoloji Fikir ve Aktüalite Dergisi, Yıl:6, C.6, S.63, Şenyuva Matbaası, Ankara, 1970, s. 9,10,15.
- TUNCER, O.C., “Tunceli- Mazgirt Elti Hatun Camii”, *Önasya*, Aylık Türkoloji Fikir ve Aktüalite Dergisi, Yıl:7, C.7, S.73, Şenyuva Matbaası, Ankara, 1971, s.14-17.
- TUNCER, O.C., “13. Yüzyıla Ait Üç Kümbet. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, 1974-75, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1976, s. 89-123.
- TUNCER, O.C., “Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkiler Üzerine Bir Deneme”, *Vakıflar Dergisi*, S.IX, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1970, 239-270.

- TUNCER, O.C., *Anadolu Kümbetleri-I (Selçuklu Çağı)*, Güven Matbaası, Ankara, 1986.
- TUNCER, O.C., *Anadolu Kümbetleri –Beylikler ve Osmanlı Dönemi-*, C.2, Güven Matbaası, Ankara, 1991.
- TUNCER, O.C., *Anadolu Kümbetleri- Beylikler Osmanlı Dönemi/ Kayseri İline Kadar-*. Sevinç Matbaası, Ankara, 1991.
- TUNCER, O.C., *Anadolu Kümbetleri –Beylikler ve Osmanlı Dönemi-3*, Adalet Matbaacılık ve Ticaret Ltd. Şti., Ankara, 1992.
- TUNCER, O.C., “Geleneksel Bazı Vakıf Yapılarımızda Duvar Kalınlıkları, Yükseklikleri, Açıklıkları Arasındaki Matematiksel Bağ ve Temeller Üzerine Bir İnceleme. IX. Vakıf Haftası Kitabı (Türk Vakıf Medeniyetinde Hz. Mevlana ve Mevlevilerin Yeri ve Vakıf Eserlerinde Yer Alan Türk- İslam Sanatları Seminerleri, 2/4 Aralık 1991, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1992, s. 285-296.
- YAHYAOĞLU, T., “Selçuklularda Mumya”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S.2, Mart 1966/1, 71-73.
- TURAN, O., *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, 3.Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.
- TURAN, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 3.Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.
- TÜRK, H., "Sultan Melek Türbesi ile İlgili Adet ve İnanmaların İncelenmesi", *Türk Hak Kültürü Araştırmaları -Yunus Emre Özel Sayısı-*, 1991/1, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yay., Ankara, 1991, s.115-141.
- UÇAKCI, İ., *Çorum-Yozgat- Kırşehir- Kırıkkale- Çankırı Yöresi 'nde OĞUZ BOYLARI Aşiret-Oymak- Cemaatler*, Bilgeoğuz Yay., Ankara, 2013.
- UÇAKCI, İ., *Sivas- Kayseri- Niğde- Aksaray- Nevşehir Yöresi OĞUZ BOYLARI II Aşiret-Oymak- Cemaatler*, Bilgeoğuz Yay., Ankara, 2013.
- UÇAKCI, İ., *Oğuz Boyları Aşiret- Oymak- Cemaatler-II ÜÇOKLAR*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2015.
- Uluğ, N., *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.
- UTUDJIAN, E., *Armenian Art, 4th to 17 th Century*, Translated by Geoffrey Capner, Paris: Editions Albert Morance, Paris, 1968.
- Uysal, A- Alodalı, N- Demirci, M, 1992. Dünü ve Bugünüyle Karaman –Kültür, Tarih, Coğrafya, İlçe, Kasaba ve Köyler-, Konya: Arı Ofset Matbaacılık.
- ÜNAL, M.A., *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- ÜNAL, R.H., “Monuments Salguquıdes De Kemah (Anatolie Orientale)”, *Exrait de la Revue des Etudes Islamiques*, Annee 1967, Paris, 1968, s. 149-172 (PL I-VI).
- ÜNAL, R.H., “Arapkir’de Osmanlı Öncesi Devirden Bilinmeyen İki Anıt”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, S.4, (Ayrı Baskı), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1972, s.57-69.
- ÜNAL, R.H., “Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar”, *Vakıflar Dergisi*, S.XI, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1978, s.121-163.
- ÜNAL, R.H., “Gevaş (Van) İzzeddin Şir Camiine İlişkin Gözlemler”, *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri*, 22-25 Mayıs 1995, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Van Gölü

Çevresi Tarihi Eserleri ve Kültür Değerlerini Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Van, 1996, s.49-62.

VARİS, S., *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Mimarisinde Yerli Hıristiyan Mimarisinin Etkileri*, Adnan Menderes Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Bitirme Tezi, Aydın, 2015.

YAVUZ, A. T., *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tonoz ve Kemer*, Kelaynak Yayınevi, Ankara, 1983.

YILDIZ, H.D., "Anadolu Türk Tarihi", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C.3., Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, 625-636.

YÜCEL, Y., *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

YOLGA, M.Z., *Dersim (Tunceli) Tarihi*, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, Ankara, 1994.

YURDAKUL, E., *Kayseri- Külük Camii ve Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1996.

YURTTAŞ, H., *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri-I*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1991.

Summary

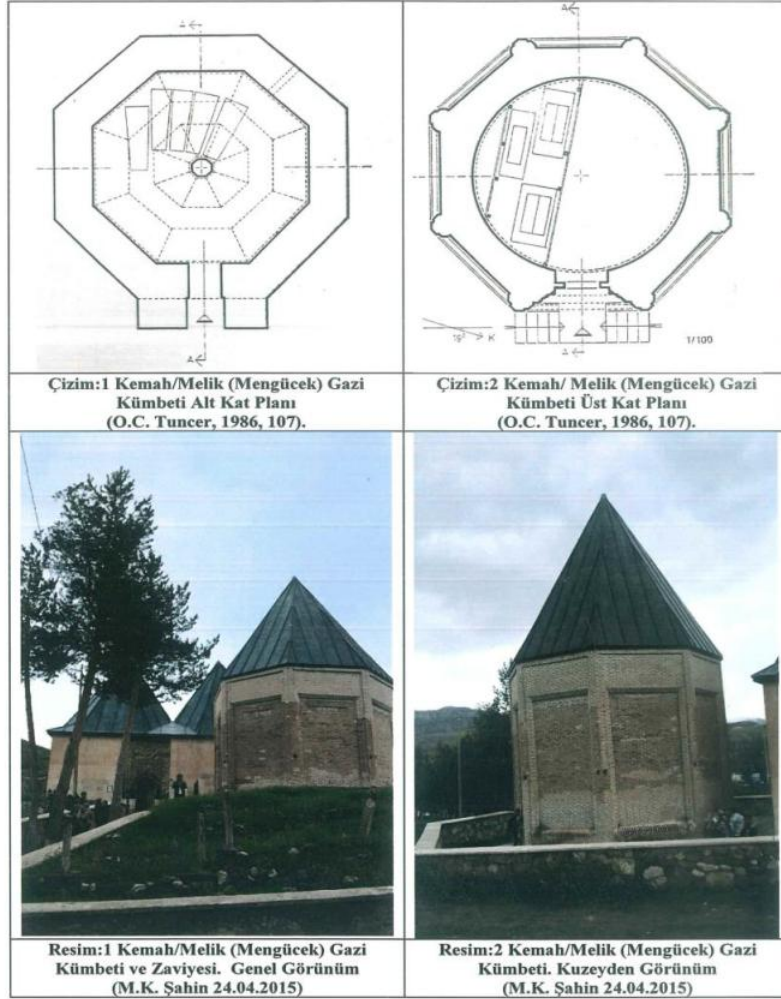
It is highly important to determine the regional factors in understanding the artistic environment of the Anatolian Seljuk Period. In the emergence of the architectural planning types, the social construction and mentality of the region should be taken into consideration. Broadly speaking, typologically prominent characteristics, similarities/differences of the buildings extant in *Kemah- Divriği- Eski Arapkir- Çemişkezek- Harput ve Mazgirt*, North-eastern Region of Anatolia, should be evaluated preliminarily in order to comprehend the artistic ambience. It has been noted that out-of-Anatolia and pre-Seljuk cultural impacts are handled within the Anatolian Seljuk Art. The differences in plan types of the buildings under scrutiny offer a significant reason for this research.

During the formation process of the Anatolian Seljuk Period, the Northern Region of Anatolia draws attention with its artistic practices. Central Asian Turkish art is the indicator that local Christian Art of Pre-Seljuk Anatolia and cultural and social construction and the way of thinking of the South-eastern Region of Anatolia are reflected in plan types and architectural features of constructions. The richness of different cultural values in the region calls attention, which is important in terms of displaying the continuity of Turkmen traditions. The presence of examples of embalming traditions in tombs in Kemah and Harput proves this case. Furthermore, as it occurs in the example of Divriği Sitte Melik Tombs in the Pre-Anatolian Seljuk Period and afterwards, the presence of cultural impacts of local Christian art in Anatolia creates another aspect of the subject. It seems that the mosque in old Arapkir shows a difference in terms of the eastern and western arrangement. Although we agree with the idea that the western wing has the characteristic of a zawiya, with the mosque+zawiya construction we see a different construction example in terms of its functions. Onar Village tombstones indicate the continuity of Turkmen traditions. In addition, Çemişkezek Yelmaniye Mosque illustrates the combination of mosque+zawiya/haniqah as an important example. Elazığ Harput Ulu Mosque is one of the different examples in the area in terms of plan features. In respect of its plan, Tunceli Mazgirt Elti Mosque is different and problematic. Moreover, the absence of a burial floor represents the relations to Divriği.

When a particular group of constructions placed in North-eastern Anatolia are analysed in terms of their plan type and building features, first, it requires to determine that political/governmental and cultural/artistic borders are not the same. That the social mentality was reflected in the plan types of constructions has the characteristics of the clearest indicator and proof of this situation. This perspective is pivotal in addressing the subject. While the presence of a funeral (mummy) floor, as in the examples of Kemah Mengücek Gazi and Harput Arap Baba Tomb, indicates the continuity of embalming customs, with the relations of Kemah-Harput-Amasya, the absence of a funeral (mummy) floor in Divriği Sitte Melik and Tunceli Mazgirt Elti Hatun Tombs set a clear example of that cultural differences were reflected in the plan types of buildings in the borders of the same beylik. Like as one of the most important aspects of Iranian artistic practice brick and the typical construction material of Anatolia stone are together in the Kemah Mengücek Gazi Tomb, Kemah-Niksar-Kayseri-Aksaray/Selime details are indicators that artistic traditions continued and Anatolian Seljuk Period artists structured construction according to their own rules and sense of art. In addition, the abundance of zawiya traditions in the region (e.g. Kemah, Eski Arapkir, Kemaliye, Çemişkezek, Harput...) is important in terms of the formation of the Seljuk Period social structure and mentality during the period. Besides, as in the example of Harput Ulu Mosque, the practice of the transverse arrangement mosque plan type with considering the details of Harput-Bitlis in the region sets another important side. It is an indicator of the Anatolian Seljuk period's rich cultural structure that pre-Seljuk Anatolia's local Christian art tradition took place in Divriği Sitte Melik and as an extraneous topic, in Tercan Mama Hatun Tomb. Undoubtedly, the period artists have an essential place and importance in understanding the art environment of the Anatolian Seljuk period. In this regard, the mention of the names "Amel-i Ömer Bin İbrahim el-Taberi" in Kemah Mengücek Gazi Tomb and "Amel-i Behram (Behramoğlu Meragalı Tut Bey ...Art)" in Divriği Sitte Melik Tomb seems important. During the period, the contribution to the construction phase of the artists coming from outside of Anatolia, such as Meraga, Tus, Aleppo, Mosul, Damascus and as well as of Anatolian artists represents the importance of artistic and cultural richness in the Anatolian Seljuk period.

Ekler

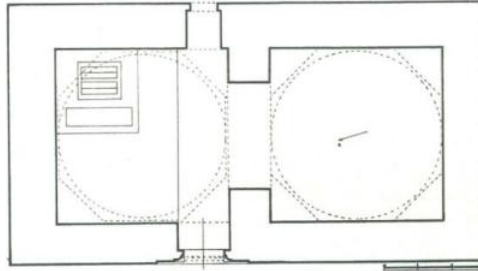

Resim:3 Kemah/Melik (Mengücek) Gazi Kümbeti. Giriş (M.K. Şahin 24.04.2015).

Resim:4 Kemah/Melik (Mengücek) Gazi Kümbeti. Sanatçı Yazıtı (M.K. Şahin 24.04.2015).

Çizim:3 Kemah/Melik (Mengücek) Gazi Zaviyesi. Plan. (H. Önkal).

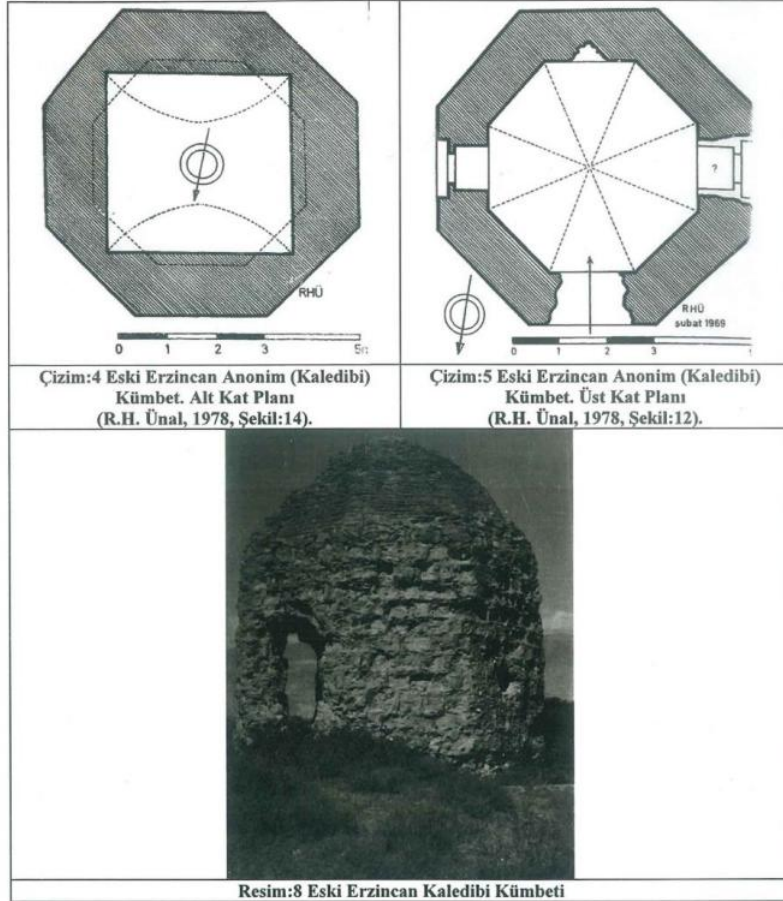

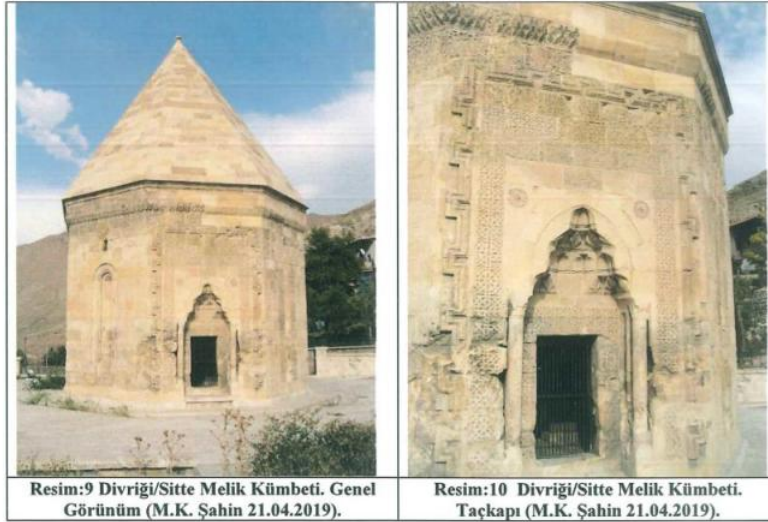
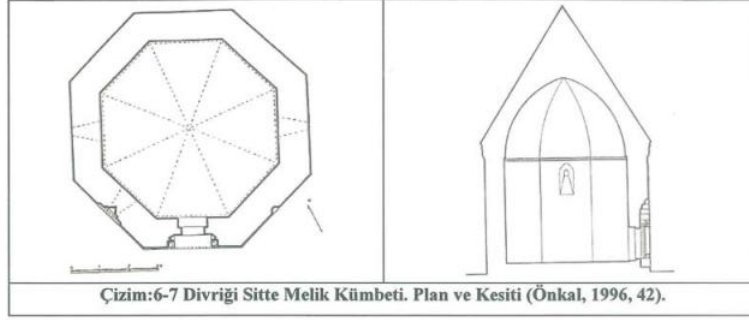
Resim:5 Kemah/Melik (Mengücek) Gazi Kümbeti. Alt/Cenazelik Katından Görünüm (M.K. Şahin 24.04.2015).

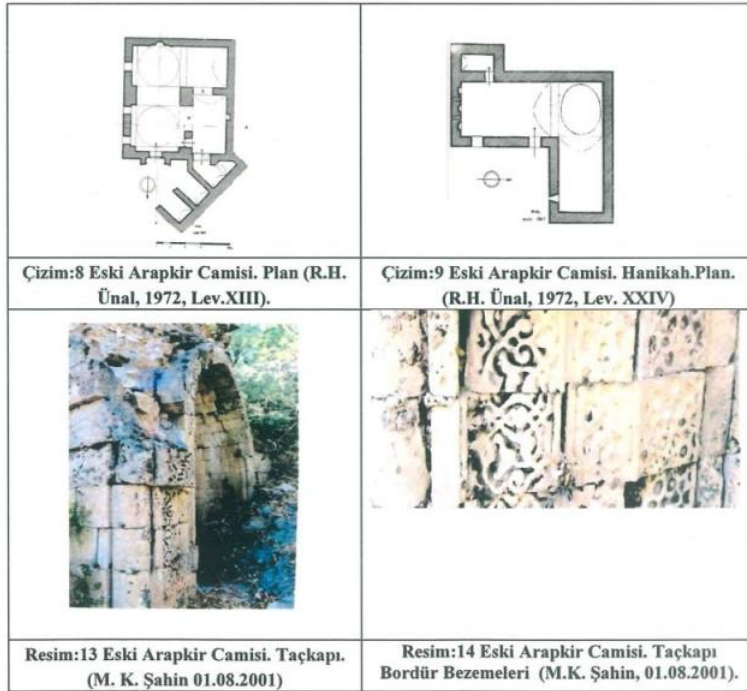
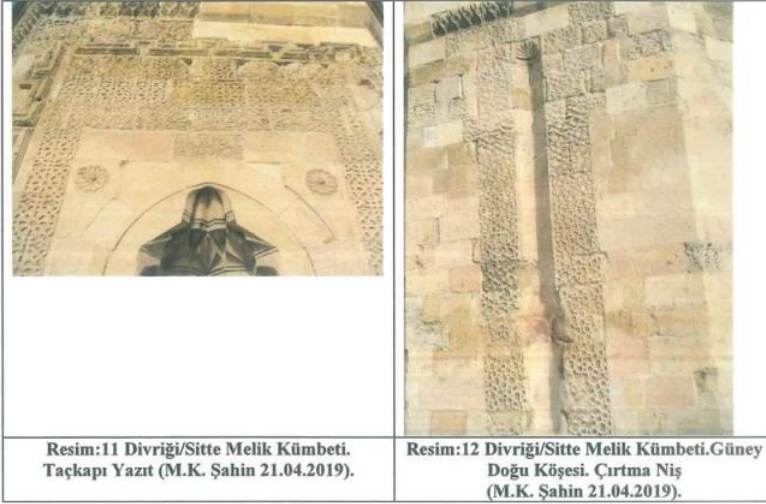
Resim:6 Kemah/Melik (Mengücek) Gazi Zaviyesi. Giriş (M.K. Şahin 24.04.2015).

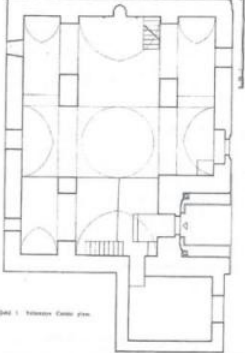

Resim:7 Kemah/Melik (Mengücek) Gazi Zaviyesi. Giriş (Zafer Bayburtluoğlu)

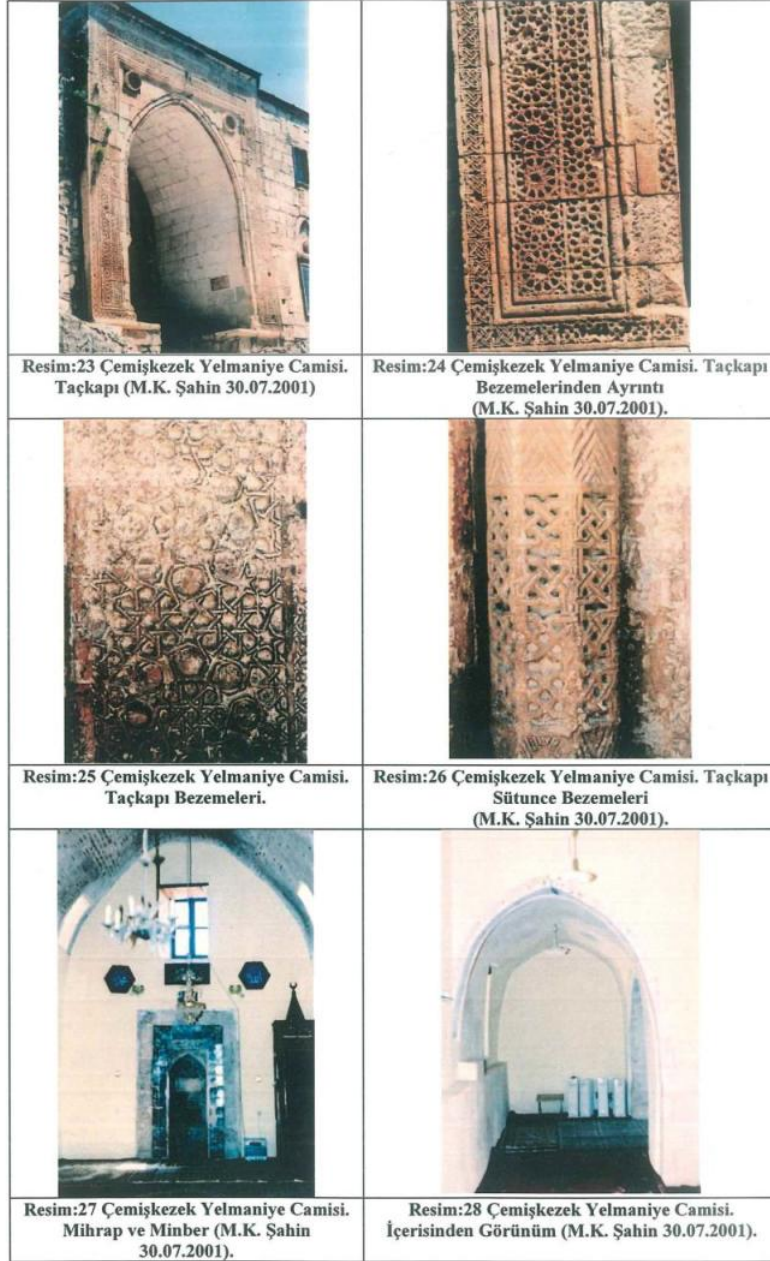

	
Resim:15 Eski Arapkir Camisi. Doğu Cephesi (M. K. Şahin 01.08.2001)	Resim:16 Eski Arapkir Camisi. Mihrap. (M.K. Şahin 01.08.2001)
	
Resim:17 Eski Arapkir Camisi. Medrese Hücreleri (M.K. Şahin, 01.08.2001).	Resim:18 Eski Arapkir Hanikah. Genel Görünüm (M.K. Şahin, 01.08.2001).
	
Resim:19 Arapkir Onar Dede Mezarlığı. Mezar Taşları (İ. Kaygusuz, 1983, Resim:16,17)	

	
<p>Çizim:10 Çemişkezek Yelmaniye Camisi. Plan (M. Sözen 1971)</p>	<p>Resim:20 Çemişkezek Yelmaniye Camisi. Batı Cephesinden Görünüm (M.K. Şahin 30.07.2001).</p>
	
<p>Resim:21 Çemişkezek Yelmaniye Camisi. Doğu Cephesi (M.K. Şahin 30.07.2001)</p>	<p>Resim:22 Çemişkezek Yelmaniye Camisi. Yazıt (M.K. Şahin 30.07.2001).</p>

Resim:23 Çemişkezek Yelmaniye Camisi. Taçkapı (M.K. Şahin 30.07.2001)

Resim:24 Çemişkezek Yelmaniye Camisi. Taçkapı Bezemelerinden Ayrıntı (M.K. Şahin 30.07.2001).

Resim:25 Çemişkezek Yelmaniye Camisi. Taçkapı Bezemeleri.

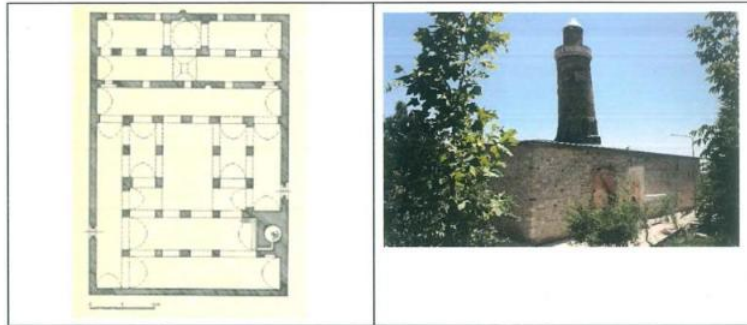
Resim:26 Çemişkezek Yelmaniye Camisi. Taçkapı Sütunce Bezemeleri (M.K. Şahin 30.07.2001).

Resim:27 Çemişkezek Yelmaniye Camisi. Mihrap ve Minber (M.K. Şahin 30.07.2001).

Resim:28 Çemişkezek Yelmaniye Camisi. İçerisinden Görünüm (M.K. Şahin 30.07.2001).

Resim:29 Çemişkezek Yelmaniye Camisi. Mihrap (M.K. Şahin 30.07.2001).

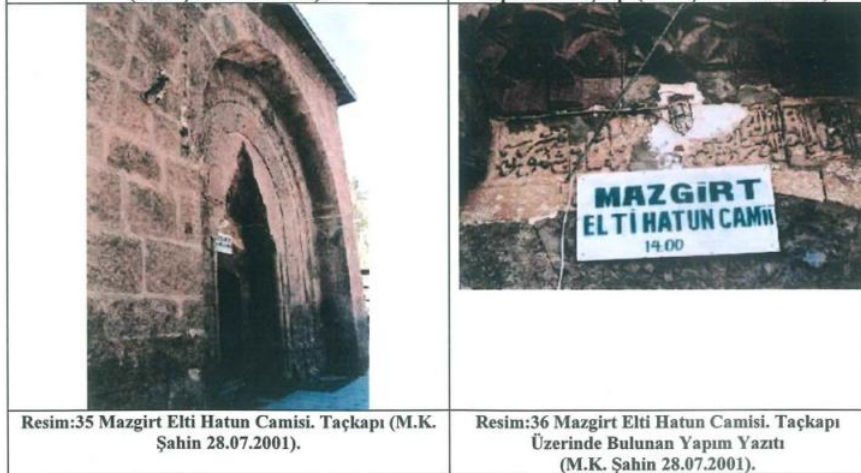
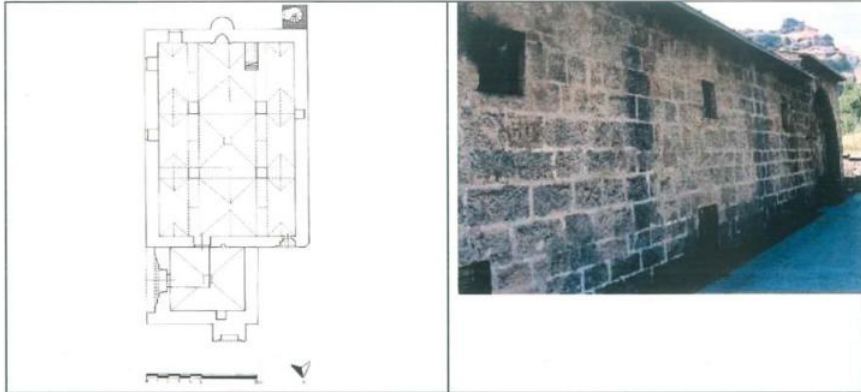
Resim:30 Harput Ulu Camisi. Kuzeybatıdan Genel Görünüm (M.K. Şahin 22.04.2019).

Resim:31 Harput Ulu Camisi. (M.K. Şahin 22.04.2019)

Resim:32 Harput Ulu Camisi. Asıl İbadet Alanı. (M.K. Şahin 22.04.2019)

Resim:37 Mazgirt Elti Hatun Camisi. Abdest Alma Kısmı (M.K. Şahin 28.07.2001).

Resim:38 Mazgirt Elti Hatun Camisi. İçerisinden Görünüm (M.K. Şahin 28.07.2001).

Resim:39 Mazgirt Elti Hatun Camisi. Mihrap ve Minber (M.K. Şahin 28.07.2001).

